

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

BORHY LÁSZLÓ

BRIGETIO –
EGY PANNONIAI HATÁRVÁROS
TÁRSADALMA ÉS KULTÚRÁJA

Borhy László

BRIGETIO – EGY PANNONIAI HATÁRVÁROS
TÁRSADALMA ÉS KULTÚRÁJA

Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián

Borhy László

BRIGETIO – EGY PANNONIAI HATÁRVÁROS
TÁRSADALMA ÉS KULTÚRÁJA

Magyar Tudományos Akadémia, 2021

A füzetben olvasható írás a 2013. december 5-én a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott székfoglaló előadás átdolgozott, kibővített szövege.

© Borhy László, 2021

© Magyar Tudományos Akadémia, 2021

Magyar Tudományos Akadémia
1051 Budapest, Széchenyi István tér 9.
mta.hu

Kiadja: Magyar Tudományos Akadémia
A kiadásért felel: Freund Tamás, az MTA elnöke
Nyelvi lektor: Földes Zsuzsanna
Borító és tördelés: Ave Sophia | www.avesophia.hu
Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

ISSN 1419-8959

ISBN ISBN 978-963-508-974-1

DOI 10.36820/szekfoglalo.2021.borhy

Minden jog fenntartva!

**Dis Manibus
László Barkóczy
(1919–2017)
praecessori mei Brigetionensi
grato animo
dedi dedicavi**

Az etruszko-korinthosi figurális vázafestészet ismertté vált mintegy 3500 és a vélhetően az utókorra maradt vázaanyag 80-90%-át magába foglaló feldolgozás reprezentatív voltának kérdését illetően Szilágyi János György kijelentette, hogy „a figurális festésű finomkerámia megmaradt ókori anyagát a megfelelő óvatossággal 0,5-3%-ra becsülik”. Megemlíti azt is, hogy John H. Oklay az Athénból ránk maradt vázák mennyiségét a teljes produkció 0,2%-ának tartja. Ez azt jelenti, hogy az etruszko-korinthosi vázafestészet Kr. e. 630–590/580 közti éveiben a 40-45 000-re tehető vázaprodukcióból az évi termésből átlag 15, az 590/580–550 közötti időszakból pedig egy-egy évre 40-45 fennmaradt példány jut. Mindazonáltal, mondja Szilágyi János György, reprezentatívnak tekinthető a megmaradt anyag, merthogy „úgy tűnik, folyamatosan tudjuk követni egész története során ezt a produkciót, a jelenleg ismert mennyiséget mérvadónak lehet tekinteni abból a szempontból, hogy viszonylag híven tükrözheti az etruszko-korinthosi figurális vázafestészet fő mozzanatait és legfontosabb vonásait”.¹

Hasonló arányokkal dolgozhatunk a római kort illetően is. Michael A. Speidel szerint a Római Birodalom mintegy 15 000 km hosszú határvonalát mindössze 400-450 000 katona, a mintegy 8 milliósra becsült birodalmi lakosságnak kb. 5-7,5%-a védelmezte. Ennek a katonai kontingensnek – amennyiben mintegy 5500-6000 ezer fős állandó, legióban szolgáló katonasággal számolunk a területén – 1,5%-a Brigetióban állomásozott.² Más számarányokban szemlélve mindezt: Robert O. Fink becslése szerint az Augustus és Diocletianus császárok uralkodása között eltelt mintegy 300 év alatt összesen 225 millióan teljesíthettek katonai szolgálatot az egész Római Birodalomban.³ Azt is kiszámolhatjuk, hogy abban a Traianus (98–117) és Valentinianus (364–375) császárok uralkodása között eltelt bő 275 éves időszakban, amikor a 30 római legió egyike mint állandó helyőrség egészen biztosan Brigetió-

¹ Szilágyi 1999: 7., 1. j.

² Speidel 2012: 603. További számítások és statisztikai adatok: Speidel 2007.

³ Fink 1971: 242.

ban állomásozott, 25 év szolgálati idővel és 5500 legionariusszal számolva – 80-90 000 ezer katona fordulhatott meg itt.⁴

Más oldalról közelítve a számokhoz: Alföldy Géza heidelbergi professzor (1935–2011) egyszer egy magánbeszélgetés során megemlítette, hogy becslései szerint a Római Birodalomban a császárkor folyamán mintegy 30 millió felirat létezhetett. Jelenlegi ismereteink szerint ebből nagyjából 400 000 maradt az utókorra, ami 1,33%-nak felel meg. Werner Eck kölni professzor hasonló arányokkal számol a katonai diplomák „órkortúlélési esélyeit” illetően, amikor azt mondja, hogy számításai szerint a kibocsátott katonai diplomák legalább 1,6, legfeljebb azonban 5%-a maradt az utókorra.⁵ Ha Pannonia tartomány feliratos emlékanyagát, azaz a provincia történetére vonatkozó, had-, közigazgatás-, vallás- és társadalomtörténeti szempontból nézve legfontosabb forrásanyagot vesszük számításba, azt mondhatjuk, hogy tartjuk az arányokat, hiszen a jelenleg ismert mintegy 6000 pannoniai felirat⁶ a Római Birodalom-szerte fennmaradt feliratok 1,5%-át teszi ki.

A statisztikai arányok csak akkor válnak kissé elgondolkodtatóvá, ha kijelentjük, hogy a Béctől Keszthelyen és Pozsonyon át Komárom, Révkomárom, Almásfüzitő, Tata, Tatabánya érintésével, természetesen Budapestet is beleértve, egészen Hódmezővásárhelyig bezárólag összesen 13 gyűjteményben⁷ őrzött, valamint elveszett brigetioi feliratos emlékanyag jelen pillanatban egészen pontosan 269-es darabszáma a pannoniai feliratok 0,498%-át teszi ki. A helyzet akkor válik látszólag aggasztóvá, ha azt vesszük számításba, hogy a Traianus korától kezdve egészen biztosan állandósult legiotáborral és többé-kevésbé állandó helyőrséggel rendelkező Brigetio területén megfordult, a legszerényebb becslések szerint is mintegy 90 000 legionarius közül még 30-at sem ismerünk név szerint, feliratról (0,0003333%).

⁴ A fenti számításokat barátom és kollégám, Prof. Dr. Michael A. Speidel (Universitát Basel) útmutatása szerint a következőképpen végeztem el: 25-25 év katonai szolgálattal számolva, a bő 275 év alatt összesen 11 legio teljes létszámát, azaz 11×5500 főt (összesen 60 500 katona) kell figyelembe venni. Feltételezve, hogy a szolgálati idő letelte előtt a legio teljes állományának akár a fele (30 250 katona), de jó esetben is legalább a harmada (20 166 katona) elesett, a légénység állományának feltöltésével egészen pontosan 80 166 és 90 750 fő közötti összlétszámot kapunk. Ha a folyamatos utánpótlást évente besorozott 250-250 újonc figyelembevételével számoljuk, ahogy azt dr. Kovács Péter professzor (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) javasolja, akkor a 275 évre 126 250 fős összlétszámot kapunk. Mindkettejük segítségét ezúton is köszönöm.

⁵ Eck 2003.

⁶ Kovács 2008: 170., 169. j.

⁷ Elveszett (83 db); Komárom, Klapka György Múzeum és lapidariuma (70 db); Bécs, Kunsthistorisches Museum (20 db); Universitát Wien (1 db); Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium (7 db); Magyar Nemzeti Múzeum (55 db); Révkomárom, Dunamente Múzeum és lapidariuma (19 db); Tata, Kuny Domokos Múzeum (8 db); Tatabánya, Múzeumigazgatóság területe (1 db); Győr, Xántus János Múzeum (2 db); Almásfüzitő (1 db); Leopoldov (Szlovákia), Tomeček-gyűjtemény (1 db); Pozsony, Szlovák Nemzeti Múzeum (1 db).

Hogy azonban mégsem teljesen reménytelen a helyzet, és mielőtt megkérdeznék azt, hogy ezek után hogyan lehetséges egyáltalán nekifogni annak, hogy egy római kori város társadalmát és kultúráját – amely város ráadásul csak egy volt a Római Birodalom területéről ismert mintegy 20 000 városi rangú település közül – úgy mutassuk be, hogy a város mintegy 300 éves történetére vonatkozóan még évenként sem tudunk legalább egy-egy feliratot felmutatni, a kételyek elosztatására idézzük újra egyrészt Szilágyi János György kijelentését, miszerint „úgy tűnik, folyamatosan tudjuk követni egész története során ezt a produkciót [esetünkben a brigetiói katonaság és a polgári népesség történetét], a jelenleg ismert mennyiséget mérvadónak lehet tekinteni abból a szempontból, hogy viszonylag híven tükrözheti az etruszko-korinthusi figurális vázafestészet [esetünkben a brigetiói had-, közigazgatás-, vallás- és társadalomtörténet] fő mozzanatait és legfontosabb vonásait”, másrészt vegyük figyelembe, hogy az ismert feliratos emlékműanyag szerencsés esetben nemcsak az ókori irodalmi és történelmi írott forrásokkal, hanem a régészeti leletanyaggal is összhangba hozható.

E tekintetben is – és ígérem, utoljára teszem – érdemes további statisztikai számításokat végezni: a Római Birodalom pannoniai határvonala mentén fekvő ókori Brigetio hármassztrukturáltságú településrendszerének teljes területe – nem számítva most a Duna északi partján, az egykori Barbaricum, a mai Szlovákia területén fekvő, ezáltal a déli parton húzódó, összefüggő agglomerációtól fizikailag elkülönülő Celamantia/Izsa-Leányvár auxiliáris táborát – a temetőikkel együtt mintegy 200 hektár, azaz 2 000 000 m² lehetett.⁸ A 430×540 m alapterületű, azaz kb. 23 ha katonai táborból légi felvételek révén kb. 4,1 ha, azaz 17,8% ismert, és bár a II. világháborút megelőzően folytak a területén régészeti feltárások, azok felületét a rendelkezésünkre álló adatok alapján nehéz lenne megbecsülni. Nem valószínű azonban, hogy az a légi fotókról ismert felület nagyságát meghaladná. A táborváros, azaz a *canabae* mintegy 133 ha kiterjedésű területéből 29-30 ha felületre van légifotó-adat, ami kb. 22,6%-nak, azaz a teljes táborváros csaknem egynegyedének felel meg. Ezen a területen is folytak ásátások, de ezek felületének nagysága statisztikailag szintén alig

⁸ Az alábbi számításokat Rupnik László tudományos segédmunkatársnak köszönöm (ELTE-MTA Interdiszciplináris Régészeti Kutatócsoport). A légi felvételeket dr. Czajlik Zoltán tudományos főmunkatárs készítette (ELTE BTK Archaeometriai és Régészeti Módszertani Tanszék). Segítségüket, a felvételek elkészítését, az adatok kiszámítását, a légi felvételek térinformatikai kiértékelését, illetve az eredmények rendelkezésemre bocsátását mindkettejüknek megköszönöm. Brigetio kutatástörténetére 1992-ig bezárólag lásd: Számadó 1992.

értékelhető.⁹ Végül, a római kori polgárváros 32-33 ha területűre becsülhető, ebből az elmúlt 22 évben, 1992 és 2013 között régészetiileg kutatott terület nagysága számításaink szerint 0,5-0,6 ha körül lehet, ami 1,81%-nak felel meg.

Brigetio alapításában, a helyszín kiválasztásában fontos szerep jutott a földrajzi környezetnek, nevezetesen a későbbi legiotábor területének a Vág folyó dunai torkolatával szembeni elhelyezkedésének. Valószínűleg azonban a helykiválasztásnak más okai is voltak. Forrásadatok alapján úgy tudjuk,¹⁰ hogy Brigetio területét a római foglalást megelőzően a dél-pannoniai eredetű, áttelepített illyr etnikumú, de keltizált *Azal(i)us* törzs lakta.¹¹ Az őslakos szubsztrátumot azonban mind a helyi, brigetioi feliratos anyagban, mind pedig a régészeti leletanyagban hiába keressük. Az epigraphiai emlékeken azonban Brigetio keleti territóriumán megfoghatók: tudjuk, hogy a római foglalást követően létrehozott római közigazgatási egységek, így a *civitas peregrina Azaliorum* élére is a katonai felügyelet megszűntével előkelelő származású bennszülött előjárókat választottak. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy ilyen családnak három generációját is ismerjük: a család legidősebb tagja a még *peregrinus* jogállású *Talalnus*, akinek fia, noha még szintén *peregrinus* jogállású volt, már római hangzású nevet viselt, nevében feltüntette a *filiat*ot is (*Lucundus*¹² *Talalni filius*), és római szolgálatban álló törzsi előjáróként vált ismertté (*princeps Azaliorum*). Az Esztergom-Szamárhely lelőhelyen előkerült felirat megemlíti egyrészt 8 éves korában elhunyt kislányának, *Solvának* – és saját

⁹ Viczián et al. 2015; Borhy et al. 2017. Lásd mindehhez a 2014 májusában a Komárom-Almásfüzitő árvízvédelmi öblözet árvízvédelmi biztonságának javítása céljából megindított projektre vonatkozó statisztikai adatokat az *Epilógus*ban.

¹⁰ Plin., *Nat. hist.* 3, 148: *populorum haec capita: praeterea Arviate, Azali, Amanti<ni>, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniate, Latovici, Oseriate, Varciani*; Ptol. 2, 15, 2.

¹¹ Erre utalhat pl. a közeli Almásfüzitő ókori neve is: *Adiavum* (*Azao, Odiabo*) nevének hangtani változásai, etimológiai értelmezésével (Anreiter 2001: 23–24). Peter Anreiter véleménye szerint az *Adiavum* alak az **Adiavum* pannon eredetű szó latinizált változata. Szerinte az **-av-* suffixum a kelet-alpesi régió indogermán, Pannonia és a Balkán római előtti nyelveiben gyakran felbukkan: *OVIL-AV-A(E), IUV-AV-UM, LEP-AV-IST(A)*. Az *Azali(i)* törzs nevére, eredetére, forrásokban történő említésére lásd: Anreiter 2001, 34–35: „Pannonischer (i. e. nicht-keltischer) Stamm”. A törzs nevének etimológiája: Strabónra támaszkodva (9, 4, 8) az **azala-*, vagyis ’bűdös’ szó vagy az **aza* ’bűdös vagyok’ pannon igéből származik, vagy egy indogermán adjektívumból (**h₂diolo-*, vagyis ’bűdös’ melléknévből) vezethető le. Az *Asalus* származású, *Moesiában* az *ala Capitoniában duplicarius*ként szolgáló *Primus [Iuli I(fibertus)]* Tiberius-kori feliratára vonatkozóan lásd: Gerov 1967: 91–92, Abb. 3. Az *Azali* szállásterületére, annak kiterjedésére, továbbá névadására, központjára és temetkezési szokásaira – részben a kelet felől szomszédos *Eravisci* viszonylatában – lásd: Mócsy 1959: 54–58 (15. Azali. Brigetio c. fejezet).

¹² *Lucundus* jelentése: ’kedves’, ’kellemes’, ’szeretetre méltó’. A *Talalnus* kelta névre lásd: Meid 2005: 290 (*Talanus*). Az *Azali* névadási szokásaira, neveik eredetére vonatkozóan lásd Mócsy 1959: 55–56: „Das Namenmaterial der Azalen ist größtenteils illyrisch, der keltische Charakter ist minder prägnant. Oft wurden lateinische Namen angenommen, meistens italische, westliche Namen erscheinen seltener. Sehr oft treffen wir alleinstehende, ungewisse Namensformen an. ... die illyrische Namengebung und die vielen unsicheren Namensformen sind für die Azalen typisch, und das ganze Namenmaterial weicht vom keltischen und lateinischen Namenmaterial ... ab.” A pannoniai kelták névanyagához lásd még: Szabó 1963; Szabó 1964.

magának, azaz *Iucundus*nak – a nevét és betöltött funkcióját (*Solva Iucundi principis Azaliorum filia*), másrészt egy másik, nemrégiben előkerült felirat pedig fiát, *Solva* testvérét, a szintén római csengésű nevet viselő *Asper*,¹³ az *ala I Hispanorum Auriana* lovaskatonáját is.¹⁴ Amennyiben túlélte a 25 éves katonai szolgálatot, valószínűleg ő lett az első a családjában, aki római polgárjogot kapott. Bár Brigetio tágabb territóriumáról máshonnan is ismerünk bennszülötteket említő feliratokat, így a sárisápi *Aicca Asaliát*¹⁵ és a környei *Cotomas Asaliust*,¹⁶ Brigetio területén annak ellenére hiányoznak a bennszülött őslakosságra utaló feliratok és régészeti leletek, hogy magának a helységnévnek a 'hegy', illetve 'erődítmény' jelentésű, kelta eredetű *brig-* vagy *briga-* töve is sugallja az *Azalius* szubsztrátum meglétét.¹⁷ Ennek hiányában szembeötlően erős választ adott a római adminisztráció ennek a térségnek a katonai ellenőrzés alá vonását illetően, amikor is *Lucius Volcatius Primust*, aki a közeli Arrabona/Győr auxiliáris táborában állomásozó *cohors I Noricorum* lovagrendi parancsnoka (*praefectus cohortis*) volt, összetett feladatkörrel bízta meg: nemcsak a szomszédos *Boius* törzs és az *Azalius*ok szállásterületén kialakított római adminisztrációs egységnek, azaz *civitas peregrinán*ak az *Azalius*okéval összevont katonai előljárója (*praefectus civitatum* [!] *duarum Boiorum et Azaliorum*) volt, hanem a két *civitas peregrina* dunai határvonaláé (*praefectus ripae Danuvi*) is.¹⁸ Az őslakos népesség hiányában az erős római katonai kontroll talán azzal magyarázható, hogy mind a *Boius*, mind pedig az *Azalius* fejedelmi központ, az *arx* és az *oppidum* a Duna északi partján, egyrészt Arrabona auxiliáris táborának, másrészt Brigetio leendő legiotáborának – ekkortájt minden bizonnyal még szintén auxiliáris *castellumán*ak – az előterében helyezkedett el. A legkézenfekvőbb volt tehát a két népcsoportot összevontan katonai felügyelet alá helyezni, a Dunától északra elhelyezkedő fejedelmi központot pedig a két népcsoport szállásterületét a római birodalmi oldalon lehatároló folyamszakasz ellenőrzésére kinevezett ugyanezen ka-

¹³ *Asper* jelentése: 'vad', 'kegyetlen', 'durva'.

¹⁴ Barkóczy 1944–1951: Kat. 304 = AÉp 1937, 138 = RIU 790. (Esztergom-Szamárhegy); Lőrincz–Kelemen 1997.

¹⁵ Barkóczy 1944–1951: Kat. 303.

¹⁶ Barkóczy 1944–1951: Kat. 3.

¹⁷ Keune, J. B.: s.v. brica oder briga. In: *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Suppl. 3. 1918, Sp. 216–217; Szilágyi, J.: s.v. Brigetio. *Der Kleine Pauly* 1. 1979, Sp. 945: „Im Namen steckt die keltische Wurzel *brig* (Berg) bzw. *briga* (Burg)”; Dietz, K.: s.v. Brigantium. In: *Der Neue Pauly* 2. 1997, 778: a kelta eredetű „*brigant” szó 'magas' jelentése. Anreiter 2001: 160–162: „Dieser Name ist ein in die lateinische *on*-Klasse überführtes keltisches **Brigetion*. ... Die Basis **Brig-et-* ist sicherlich alt; es handelt sich um eine Kombination der Wurzel **brig-* 'hoch; Höhe' ... mit dem Suffix **-et-*, das das Versehen sein mit etwas ausdrückte. ... so könnte **Brigetion* ursprünglich 'durch erhöhte (Lage) charakterisiert' bedeutet haben.”

¹⁸ CIL IX 5363 = ILS 2737 (*Firmum Picenum*).

tonai parancsnokkal és *civitas*-előjáróval ellenőrzés alatt tartani. Ezt a feltételezést megmagyarázni látszanak a Pozsonyban, a vár területén, valamint a Révkomáromban, az Öregvár területén az elmúlt években feltárt épületmaradványok. Pozsonyban 2008–2010 folyamán, a vár területén végzett megelőző feltárások során az egykori téli lovaglósarnok (Winterreithalle) alatt megtalálták a Kr. e. 80 – Kr. u. 1 közöttre keltezhető, római építési technikával épített, terrazzopadlós és megint csak római mintára *opus signinum*-technikával díszített padlójú *Boius* fejedelmi rezidencia maradványait. Ennek egyik helyiségéből, a terrazzopadlója alól *Biatec* és *Nonnos* névvel ellátott, 15 arany *statér*ből és 7 ezüst *tetradrachmá*ból álló éremkincslet került elő.¹⁹ Akárcsak Pozsony óvárosában, ahol kerámiaégető és fémmegmunkálásra szolgáló kemencék kerültek elő az egykori, sánccal és egyéb védművekkel körülvett *oppidum* területéről,²⁰ Brigetio esetében is a barbaricum oldalán lehet egyértelműen megfogni az *Azalius* őslakosságot: Révkomárom belvárosában az 1990-es évek végén végrehajtott építkezések során feltárt LTD2 kerámiaégető kemencék, valamint a 2012-ben a révkomáromi Öregvár területén megtalált, az egykori *oppidum* meglétére utaló – jelenleg még csak előzetes jelentésben publikált²¹ – maradványok bizonyítják az őslakos népesség meglétét. Összességében, a pozsonyi és a révkomáromi vár területén feltárt kelta *oppidum*maradványok indokolhatják a Brigetio és Arabona között húzódó és körülötte elterülő térség közös katonai irányítás alá vonását. Brigetio kiemelkedő stratégiai jelentősége nemcsak a római kor, hanem a későbbi történelem során is megmaradt: miután a Vág és Duna torkolatában, az egykori kelta *oppidum* területén, Brigetio legiotáborával szemben a 15. században épült Öregvár az 1848–49-es szabadságharcban a Habsburgok számára is bevehetetlennek bizonyult, Komárom és térsége a Duna mindkét partján a 19. század második felétől kezdve hatalmas erődrendszerre épült ki.²²

A római katonai jelenlétnek, az első táborok (auxiliáris, majd legiotábor) alapításának jelentős szerepe volt Brigetio létrejöttében és kezdeti fejlődésében. Az első

¹⁹ Musilová 2011; Musilová–Lesák–Resutik 2011; Musilová 2012; Musilová–Lesák–Resutik 2012; Kolníková 2012. Ezeket a római monetáris szisztéma hatását tükröző érmekeket, amelyek a felirataikhoz a latin ábécé betűit adaptálták, és római módra a pénzverést felügyelő tisztviselők nevét tüntették fel, valószínűleg a pozsonyi *oppidum*ban verték: Szabó 2005: 59. Lásd még Szabó 1994, továbbá Szabó 2015: 277: „Les monnaies boïennes de type Biatec, frappées probablement à Bratislava, sont très fortement influencées par l’usage monétaire romaine.” Összefoglalóan lásd még: Musilová–Barta–Herucová 2014; *Celti...* 2016.

²⁰ Szabó 2015: 275: „Dans le temps des *oppida* le centre tribal des Boïens de Pannonie se trouvait très probablement sur le territoire de la ville de Bratislava en Slovaquie.”

²¹ Gere 2013. Megköszönöm Ratimorsky Piroskának (Révkomárom) az általa vezetett feltárás eredményeire vonatkozó információkat, és azt, hogy erre a publikációra felhívta a figyelmemet.

²² Kecksés 1984; Gráfel 1998; Szamódy–Csikány–Horváth 1998; Rédl–Varga 2005; Szamadó 2009.

legio, legyen az a *legio I Adiutrix* vagy a Vindonissa/Windischből áthelyezett *legio XI Claudia*,²³ a Kr. u. 1. század végén vagy a 2. század legelején, 101-ben érkezett meg Brigetióba, és hozta létre az első legiotábornok 97-ben vagy 101-ben.²⁴ Ebben az időszakban Pannoniában már 4 legio állomásozott: a *legio XIV Gemina* Vindobonában, a *legio XV Apollinaris* Carnuntumban, a *legio XI Claudia* Brigetióban, a *legio X Gemina* pedig Aquincumban.

A következő időszakot illetően Brigetióban 6 legio feliratos említéséről tudunk. Ezek nem mindegyike állomásozott itt helyben, két esetben valószínűleg Brigetióban született, távolabbi legióban szolgált, majd a leszerelése után szülőföldjére visszatért *veteranus* egykori szolgálati helyének a feliraton történő feltüntetéséről van szó. A legerősebben reprezentált a majd 300 éven át itt állomásozó *legio I Adiutrix* (23 említés),²⁵ ezt követi az aquincumi *legio II Adiutrix* (1 említés),²⁶ a *legio III Flavia*,²⁷ a viminaciumi (*Moesia superior*) *legio VII Claudia* (1 említés),²⁸ a *legio X Gemina* (1 ábrázolás),²⁹ a *legio XIII Gemina* (2 említés)³⁰ és a *legio XXX Ulpia Victrix* (1 említés).³¹ Az auxiliáris egységek közül 3 lovascsapat, az *ala I Augusta Ituraeorum*, az *Ala I Contariorum milliaria civium Romanorum* és az *ala III Thracum*, ez

²³ Trumm 2008.

²⁴ Borhy 2012a.

²⁵ Megjegyzés: A latin feliratok szövegének átírásakor, feloldásakor nyomdatechnikai okokból – a kerek (), a szögletes [] és kapcsos { } zárójeleken, a relációs <> jeleken, az ókori betűtűzésztést korrigáló ~-jeleken, illetve az interpunkció jelölésén kívül – nem alkalmazom a diakritikus jeleket. Ugyanezen oknál fogva a görög nyelvű feliratokat vagy latin betűkkel átírva, vagy maiuscula alkalmazásával közlöm. **Legio I Adiutrix:** *Praefectus leg(ionis) I Ad(iutricis) a(gens) v(ices) l(egati)*, RIU 385.; *[cornicu]l(arii) leg(ati) leg(ionis) [I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) Sev(er)ianae]*, RIU 517.; *leg(ati) leg(ionis) I Ad(iutricis)*, Borhy 2006a: Kat. 87.; *[leg(atus) leg(ionis) I Ad(iutricis) - - -]*, RIU 392.; *b(eneficiarius) leg(ati) leg(ionis) I Ad(iutricis) [P(iae)] F(idelis)*, RIU 560.; *b(ene)ficiarii leg(ati) leg(ionis) I Ad(iutricis)*, RIU 589.; *c(ornicularius) l(egati) l(egionis) I Ad(iutricis)*, RIU 453.; *mil(es) leg(ionis) [I Ad(iutricis) ...]*, RIU 438.; *mile(s) l(egionis) I Ad(iutricis)*, RIU 410.; *mil(es) l(egionis) I Ad(iutricis)*, RIU 628.; *mil(es) leg(ionis) I Ad(iutricis)*, Borhy 2006a: Kat. 46., RIU 600., RIU 475.; *mil(itis) [l(egionis) I Ad(iutricis)]*, Borhy 2006a: Kat. 7.; *mil(it) leg(ionis) I Ad(iutricis)*, Borhy 2006a: Kat. 31.; *m(it)l(es) leg(ionis) I Ad(iutricis)*, Borhy 2006a: Kat. 48.; *[m]il(l)es [leg(ionis) I Ad(iutricis)?]*, RIU 374.; *mil(es) leg(ionis) P(rimae) A(diutricis)*, RIU 559.; *du[?]p(licario) militi leg(ionis) I Ad(iutricis)*, Borhy 2006a: Kat. 20.; *q(uondam) mil(it) leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis)*, Borhy 2006a: Kat. 18.; *mil(es) l(egionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis)*, RIU 399.; *mil(es) leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) Sever(ianae)*, RIU 464.; továbbá *tes(serario) ° leg(ionis) I Ad(iutricis) ° P(iae) [F(idelis) és cus(tos) ° ar(morum) ° leg(ionis) ° s(upra) s(criptae)*, publikálatlan; *veteranus ° l(egionis) ° P(rimae) ° A(diutricis) ° P(iae) ° F(idelis)*, publikálatlan. A korábbi szakirodalomban a *legio I Adiutrix* szerepel mint Brigetio első helyőrsége, lásd: Lőrincz 1975: 344, Anm. 1.

²⁶ **Legio II Adiutrix:** *mil(es) leg(ionis) s(upra) s(criptae)* (scil. *legionis II Adiutricis*), RIU 514.

²⁷ **Legio III Flavia:** *leg(ionis) III Fl(aviae)*, RIU 637.

²⁸ Borhy 2010: 73–75.

²⁹ Lásd 30. ljt.

³⁰ **Legio XIII Gemina:** *Miles legionis XIII Geminae: [mil(es)] leg(ionis) XIII [I G(eminae)]*, RIU 566.; *vexillatio legionis XIII G(eminae) M(artiae)*, RIU 505. Ennek a feliratnak a hátoldalán látható a **legio X Gemina** jelvényének, a bikának az ábrázolása, magát a csapatnevet azonban nem tüntették fel.

³¹ **Legio XXX Ulpia Victrix:** *miles legionis XXX Ulpiae Victricis: mil(es) leg(ionis) XX[X] U(lpiae) ° V(ictricis)*, RIU 383.

utóbbi egy leszerelt *decurio* említése kapcsán, továbbá egy gyalogoscsapat, a *cohors I Thracum*, valamint a dunai flotta (*classis Flavia Pannonica*) feliratos említése ismert Brigetióból.³² A Brigetio állandó helyőrségét jelentő, a késő antikvitásig itt állomásozó *legio I Adiutrix* Traianus császár uralkodása alatt megkapta a *Pia Fidelis* kítüntető jelzőt,³³ amelyhez később több, császárnévből képzett további jelző is kapcsolódott a Commodus és Philippus Arabs közötti időszakban, korszakról korszakra, így a részben kivésett nevű *Constans* (vagy talán inkább *Commoda*),³⁴ az *Antoniniana*,³⁵ a *Severiana*,³⁶ a *Maximiniana*,³⁷ az érdekes történelmi viszonyokra utaló – jellemző módon egy mérföldköre vésett – *Pupiena Balbina Gordiana*³⁸ és végül a *Philippiana*.³⁹

A feliratokon leggyakrabban az egyszerű katonákat (*miles, miles legionis*) említik.⁴⁰ A katonák sorábeli kiemelkedik a Rómában, a *praetorianus* gárdában szolgáló

³² *Ala: ala I Augusta Ituraeorum: ala Augusta Ituraeorum, ala Aug(usta) Ituraeorum*, RIU 635. (bis); *ala I Contariorum milliaria civium Romanorum: - - - ala vagy alae] / I° Co[n]tari(orum) mil(l)aria vagy -liariae) c(ivium) R(omanorum) ? - - -]*, Borhy 2010, 75–77; *ala III Thracum: vet(erano) ex dec(ur)ione alae III Thra(cum)*, RIU 560.; *cohors: coh(ortis) I Thrac(um)*, RIU 538.; *classis Flavia Pannonica: class(is) Fl[aviae] Pann(onicae)*, RIU 555. Összefoglalóan lásd: Borhy 2012b.

³³ *Legio I Adiutrix Pia Fidelis: leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis)*, Borhy 2006a: Kat. 18., 40. (*legio I*), 42., RIU 380. (*legio I*), RIU 381. (*legio I*), RIU 400. (*legio I*), RIU 442. (*legio I*), RIU 539., RIU 550. (*legio I*), RIU 589. (*legio I*); *leg(io) I Ad(iutrix): leg(ionis) I Ad(iutricis)*, RIU 421.; *legio Prima Adiutrix: leg(ionis) P(rimae) A(ditricis)*, RIU 559.; *legio I Adiutrix Pia Fidelis: l(egionis) I A(ditricis) P(iae) F(idelis)*, RIU 594.; *leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) [F(idelis) (?)]*, RIU 518.; *leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis)*, Borhy 2006a, Kat. 2.; *leg(io) I A(ditrix) P(ia) F(idelis)*, RIU 456. (*legio I*); *leg(ionis) I Ad(iutricis) [P(iae)] F(idelis)*, RIU 560.; *l(egionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis)*, RIU 399.

³⁴ *Legio I Adiutrix bis Pia Fidelis Constans [I - -]]: leg(io) I Ad(iutrix) bis P(ia) F(idelis) Cons(tans) [I - -]]*, RIU 473.

³⁵ *Legio I Adiutrix Pia Fidelis Antoniniana (?): leg(ionis) I A[d(iutricis)] [P(iae) F(idelis) Ant[oninianae]? - - -]*, Borhy 2006a: Kat. 55.; *leg(ionis) [I Ad(iutricis)]? - - -]*, RIU 611.; *leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) Anton(ianae)*, RIU 422.

³⁶ *Legio I Adiutrix Pia Fidelis Severiana: leg(ionis) I A(ditricis) S(everianae)*, RIU 519.; *leg(io) I Ad(iutrix) [P(ia) F(idelis) Sever(iana)]]*, Borhy 2006a: Kat. 112. (*legio I*); *leg(ioni) I Ad(iutrici) P(iae) F(ideli) Sever(ianae)*, Borhy 2006a: Kat. 192., *leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) S(everianae)*, RIU 419.; *leg(ionis) [I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) Sev(erianae)]*, RIU 517.; *mil(es) leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) Sever(ianae)*, RIU 464.; *legio I Adiutrix Severiana: leg(ionis) I A(ditricis) Sev(erianae)*, RIU 413. (*legio I*); *- - -]*, *leg(ionis) [I] Ad(iutricis) [Se]v[er(iana)]?*, RIU 612.

³⁷ *Legio I Adiutrix Pia Fidelis Maximiniana: leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) [[Maximin(iana)]]]*, RIU 402.

³⁸ *Legio I Adiutrix Pupiena Balbina Gordiana: per leg(ionem) I Ad(iutricem) P(iam) F(idelem) [P(upienam) B(albinam)] G(ordianam)*, Borhy 2006a: Kat. 1.

³⁹ *Legio I Adiutrix Pia Fidelis Philippiana (?): leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) [[Philippianae?]]]*, RIU 390.

⁴⁰ *Miles: mil(es)*, Borhy 2006a: Kat. 53.; *mil(iti)*, Borhy 2006a: Kat. 107.; *mil(es?) [leg(ionis)? - - -]*, RIU 606.; *mil(es) leg(ionis) [I Ad(iutricis) ...]*, RIU 438.; *mil(es) leg(ionis) I Ad(iutricis)*, RIU 410.; *miles legionis I Adiutricis: mil(es) l(egionis) I A(ditricis)*, RIU 628.; *mil(es) leg(ionis) I Ad(iutricis)*, Borhy 2006a: Kat. 46., RIU 600., RIU 475.; *mil(iti) s leg(ionis) I Ad(iutricis)*, Borhy 2006a: Kat. 7.; *mil(iti) leg(ionis) I A(ditricis)*, Borhy 2006a: Kat. 31.; *m(i)l(es) leg(ionis) I Ad(iutricis)*, Borhy 2006a: Kat. 48.; *[m]il(les) [leg(ionis) I Ad(iutricis)?]*, RIU 374.; *mil(es) leg(ionis) P(rimae) A(ditricis)*, RIU 559.; *dupl(ici)arius miles: du[?]p[?]p(licario) militi leg(ionis) I Ad(iutricis)*, Borhy 2006a: Kat. 20.; *quondam miles: q(uondam) mil(iti) leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis)*, Borhy 2006a: Kat. 18.; *mil(es) l(egionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis)*, RIU 399.; *mil(es) leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) Sever(ianae)*, RIU 464.; *miles legionis supra scriptae: mil(es) leg(ionis) s(upra) s(criptae)* (scil. *legionis II Adiutricis*), RIU 514.; *miles legionis XIII Geminae: [mil(es) leg(ionis) XIII] I G(eminae)]*, RIU 566.; *miles legionis XXX Ulpia Victricis: mil(es) leg(ionis) XX[X] U(lpiae) ° V(ictricis)*, RIU 383.; *milit(ites) leg(ionis) I Ad(iutricis) bis P(iae) F(idelis) Cons(tantis) [I - -]]*, RIU 473.; *mil(iti) s leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) [F(idelis) (?)]*, RIU 518.; *miles praetorianus: mil(iti) praet(orianus)*, RIU 590.

és a *praefectus praetorio* hivatalában *primoscrinius*ként tevékenykedő *Marcus Ulpius Romanus*, akinek apja, *Marcus Ulpius Celerinus* a brigetiói *legio I Adiutrix*ban volt *salariarius* és dák tolmács (*interprex* [!] *Dacorum*).⁴¹ Ismerünk egy másik brigetiói születésű katonát is, *Marcus Aurelius Constanst*, *natus in Pannonia inferiore domo Brigetione*, aki Rómában, a császári elit lovasegységben mint *eques singularis Augusti* teljesített szolgálatot.⁴² A legalacsonyabb beosztású katonák, altisztek közül említésre méltók a legioparancsnoki irodákban írónki szolgálatot teljesítő *cornicularius*ok (*cornicularis legati legionis* vagy csak *legionis*) és egy esetben ezek egyik beosztottja (*ex adiutore officii cornicularii legionis*).⁴³ A legmagasabb rangú természetesen a *legatus Augusti legionis*, illetve a 3. század közepétől a *praefectus legionis agens vices legati* volt.⁴⁴ A feliratos emlékanyag árnyalt képet ad a hadseregben szolgáló katonák beosztásáról, amelyeket nem célom részletekbe menően ismertetni, csupán érzékeltetni szeretném, hogy a rendelkezésünkre álló, látszólag csekély számú feliratból is rekonstruálhatók a különböző kategóriák (*eques legionis*, *miles legionis*, *veteranus legionis*), beosztások és feladatkörök (*beneficiarius consularis*, *beneficiarius legati legionis*, *beneficiarius praefecti*, *beneficiarius tribuni*, *bucinator*, *custos armorum*, *exactus officii praesidis*, *imaginifer*, *regionarius*, sőt *coregionarius*), szolgálat alól felmentettek (*immunes*), zsoldok (*stipendium*), leszerelés (*honestamissio*), fizetési osztályok (*duplarius*, *duplicarius*, *salariarius*, *sesquuplicarius*), katonai rangok (*centurio*, *decurio*, *hastatus*, *primuspilus*, illetve *primipilaris*, *trierarcha*, *tribunus*, *legatus legionis*).

Mint említettem, ismerünk olyan brigetiói születésű katonát, aki a Római Birodalom más területén – pl. magában Rómában – teljesített katonai szolgálatot. Ismerünk olyat, aki a leszerelését követően visszatért szülőföldjére, és sírfeliratán megemlítette szolgálati helyét, mint pl. egy esetben a Viminaciumban (Kostolac, Szerbia), a Pannoniával szomszédos Moesia superior tartományban állomásozó *legio VII Claudia* Brigetióba visszatért és ott elhunyt katonája.⁴⁵ Érdeemes ugyanakkor megtekinteni, honnan is származnak a Brigetióban szolgáló katonák. Az előbb em-

⁴¹ RIU 590. Lásd ehhez: Barkóczy 1944–1945.

⁴² CIL VI 32783.

⁴³ **Cornicularius: cornicularius legati:** *ex adi(utore) officii{ci} cornicul(arii) legati*, Borhy 2006a: Kat. 18.; **cornicularius legati legionis:** *c(ornicularius) l(egati) l(egionis) I Adi(utricis)*, RIU 453.; *[cornicu]l(arii) leg(ati) leg(ionis) [I Ad(itutricis) P(iae) F(idelis) Sev(eriana)]*, RIU 517. **Cornicularius legionis:** *corn[ic]ul(arius) legi(onis) I Ad(itutricis)*, RIU 421.

⁴⁴ RIU 385. Lásd még: Borhy 2011.

⁴⁵ Borhy 2012a: 73–75. A *legio VII Claudia* leszerelt katonáihoz lásd: CIL III 14507; Mirković 2004; Eck 2005.

lített Viminaciumból ismerünk egy feliratot, amely Marcus Aurelius császár uralkodásának a végén csoportosan leszerelt katonák nevét és születési helyét tartalmazza. Ebből kiderül, hogy egyrészt nem voltak köztük helyben, tehát Viminaciumban született katonák, másrészt a szomszédos Pannoniából is csak néhányan kerültek ide (kizárólag a dél-pannoniai Mursa [Eszék/Osijek, Horvátország] és Sirmium [Sremska Mitrovica, Szerbia] városából), illetve hogy leginkább távoli provinciákból jöttek szolgálati helyükre. Hasonló lehetett a helyzet Brigetióban is.

Egyrészt hasonló kép bontakozik ki Brigetióban a felé irányuló római birodalmi migrációt illetően, hiszen a katonák és családtagjaik a birodalom távoli részeiből érkeztek ide. Hogy csak a végleteket említsem: *Aemilius Deciminus*, aki a brigetiói legiónak a *medicus ordinarius*a volt, *Forum Hadrianenséből*, Germania inferior tartományból hozott magának feleséget, *Victoria Verinát*,⁴⁶ de *Titus Cledullius Vitalis* személyében találkozunk *domo Nemauso*, azaz a dél-galliai Nemausus/Nîmes városában született katonával is.⁴⁷ Az egyik legnagyobb római flotta állomáshelyéről, a Nápolyi-öböl partján elhelyezkedő Misenumból (Miseno, Olaszország) került – talán éppen flottaszolgálatra – *Lucius Albucius Albucianus*, aki a helyi legiónak a *centuriója* lett. A legtávolabbi területről a phrygiai származású *Marcus Munatius Placidus* érkezett, I(c)conium/Ikonion (Konya, Törökország) városából, Lycaonia határáról.⁴⁸ Ezt azért is érdemes megemlíteni, mert két feliratról is ismerünk egy *Cnaeus Curius Lycao* nevű *centuriót*,⁴⁹ akinek *cognomene* (*Lycao*) görögül ugyan ’hiéná’-t jelent, de lehet, hogy ez nem a katona természetére utal, és mint ilyenből képzett járulékos név, hanem az előbb említett Phrygiával határos térségre, ahol I(c)conium/Ikonion városa is elhelyezkedik.

Másrészt a pannoniai belső migráció vonatkozásában is hasonlóképpen változatos kép bontakozik ki a Pannonia más városaiban született, de Brigetióban szolgáló katonák származását illetően. Találkozunk a nagy katonai központokból, Carnuntumból és Aquincumból származó katonákkal, de ismerjük *Caius Iulius Respectus*, *domo Savaria*,⁵⁰ aki a *legio I Adiutrix* lovaskatonájaként (*eques legionis*) szolgált Brigetióban. Itt kell megemlíteni a szintén savariai születésű, Brigetióban a *legio I Adiutrix* egykori *aquilifereként* (*ex aquilifero*), Argentorate/Strasbourg táborába áthelyezett és

⁴⁶ RIU 682. = CIL III 4279.

⁴⁷ RIU 546. = Borhy 2006a: Kat. 48.

⁴⁸ CIL III 11030 = RIU 570. = Borhy 2006a: Kat. 42.

⁴⁹ RIU 375.; RIU 478.

⁵⁰ RIU 561. = Borhy 2006a: Kat. 40.

az ottani *legio VIII Augusta Pia Fidelis Constans Commoda* centuriójává előléptetett *Publius Ferrasius Avitust* is.⁵¹ A dél-pannoniai Septimia Flavia Siscia (Sisak, Horvátország) városában született *Iulius Nigellio*,⁵² aki a *legio I Adiutrix Antoniniana* katonai *tribunus*ának volt *beneficiarius*a (*beneficiarius tribuni militum legionis*). Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni egy olyan katonát, aki a pannoniai Alta Ripa területén hunyt el, és a Brigetióban állított *kenotaphium*a szerint ott is temették el (*situs Alta Ripa*).⁵³

A táborváros (*canabae*)

A katonai tábor körül, annak territóriumán alakult ki az ún. táborváros, a *canabae*. Lakói egyrészt a katonaságot kísérő, annak igényeit kielégítő kereskedők, markotányosok (*lixae*), ahogy azt egy carnuntumi feliratról tudjuk, amely egy *Lucius Cominius Firmus* nevű itáliai származású *lixát* említi,⁵⁴ másrészt az ő megrendelésükre dolgozó iparosok, kézművesek, akiknek pl. kerámiát előállító iparosnegyede is ebben a zónában húzódott, harmadrészt pedig családtagjaik voltak, akikhez fűződő viszonyukat csak a Severus-korban ismerte el törvényesnek a római jog.

A *canabae*, minthogy katonai területen jött létre, nem rendelkezett városi joggal, annak ellenére sem, hogy jelenlegi ismereteink szerint nagy kiterjedésű területen feküdt, szabálytalan elrendezésű utcahálózata volt, amely vélhetőleg nemcsak lakóépületeket, lakónegyedeket fogott közre és választott el egymástól, hanem szakrális rendeltetésű épületek, templomok és szentélyek (*Mithraeum* és *Dolichenum*) is voltak benne. Az itt élő, itt született római polgárok, amint azt *Aurelius Constans*, a Rómában, a császári elit lovas alakulatban szolgáló, brigetiói születésű katona feliratán is láthattuk, születési helyét „*domo Brigetione ad legionem primam Adiutricem*” adta meg: születési helye tehát a Brigetióban állomásozó *legio* területéhez tartozott. Az itt élő római polgárok, valamint az itt letelepedett római katonák igényt tartottak a városszerű adminisztráció létrehozására, ezért saját tisztségviselőket választottak. Az így működő rendszer hasonlított a városi rangú településekéhez, azzal a lényeges

⁵¹ *Im Auftrag...* 2012.

⁵² Borhy 2012a, 65–77.

⁵³ Borhy 2006a: Kat. 41.

⁵⁴ Kandler 2008: 60.: Kat. 10.

különbséggel, hogy a *canabae* nem volt autonóm közösség, lakói – mint például *Antonius Gelasius* is –, *canabarius*nak, azaz *canabae*-lakónak nevezték magukat.⁵⁵ A legkorábbi ismert táborvárosi tisztségviselő a *canabae* területén *Lucius Valerius Rufus*, *Lucius* fia a *Palatina tribus*ből, aki tehát római polgár volt, feltételezések szerint Hadrianus korából ismert:⁵⁶ a brigetioi legio leszerelt katonájaként a táborváros territóriumán telepedett le, a lokális elit tagja, *decurio Brigetionensium* lett, és *quaestori*, valamint *magisteri* tisztségeket töltött be. Ugyanígy leszerelt brigetioi katoná (veteranus legionis I Adiutricis), egykori jelvényvivő, *ex signifero* volt *Marcus Valerius Marinus*,⁵⁷ aki a brigetióbeliek „magistratuskodó” *decurio*ja lett (*decurio Brigetionensium qui magistrat*). Egy későbbi fázisban a *canabae* területén élő római polgároknak *curator*a volt, akinek az említését szintén ismerjük Brigetióból: *curator civium Romanorum*, aki *haruspex* és ily módon talán olyan lovagrendi személy volt, aki ebben a minőségében lett *decurio municipii Brigetionensium*, azaz a városi elit tagja.⁵⁸

A polgárváros

Az előbb említett *curator* személye, aki lovagrendiként egyaránt volt a táborváros és a polgárváros vezető elitjének tagja, átvezet minket a civil lakosság körébe és a polgárváros területére. A polgárváros, amely a Severus-korban *municipium*,⁵⁹ később egy felirat tanúsága szerint pedig *colonia* rangot kapott,⁶⁰ igazi római városként épült ki a katonai agglomerációtól mintegy 2,5 km-re nyugatra. Tájolása, amennyire a Szőny-Vásártér területén 1992 óta folyó, összefüggő felületű feltárások alapján tudni lehet, a fő égtájakat követte, észak–déli irányítottaságú, egymással párhuzamosan futó, a Severus-korban kőlapokkal burkolt, 3 m széles utcái voltak,

⁵⁵ RIU 629.

⁵⁶ RIU 596. = Borhy 2006a: Kat. 54.

⁵⁷ RIU 442. = CIL III 4298 = Barkóczy 1944–1951: Kat. 195 = Ondrouch 1938: 28 = IPSS 15 = Harl–Lőrincz 2002: 55.

⁵⁸ Borhy 2006a: Kat. 38.

⁵⁹ RIU 773.: Kr. u. 205-ben Brigetio már bizonyosan *municipium* volt, de egyes adatok (RIU 501.) alapján feltételezhető, hogy még korábban városi rangra emelkedett. A tematikához összefoglalóan lásd: Kovács 2007: 146., 66. j. további irodalommal.

⁶⁰ RIU 604.

amelyek *insulákat*, háztömböket fogtak közre.⁶¹ Az eddig legjobban ismert, kelet–nyugati kiterjedésében most már lehatárolt, ún. 1. *insulán* belül három, egymással párhuzamosan elhelyezkedő, egymástól keskeny síkátorokkal elválasztott lakóház került elő. Északi részükön a lakóépületek, déli részükön udvarok, kertek helyezkedtek el. A lakóépületeket padlófűtésrendszerekkel látták el, alapincézték, a belső tereket fal- és mennyezetfestményekkel díszítették, egyes udvarokat pedig alácsatornáztak. A polgárváros területén a római város kritériumát külsőségeiben is kimerítő középületek, pl. a városlakók által emelt templomok, szentélyek voltak, és a városnak minden bizonnyal *amphitheatruma* is volt.⁶² A polgárváros lakossága elvben a romanizált bennszülött *Azaliusok* köréből került ki. Azonban mint említettem, ez a szubsztrátum jelenlegi ismereteink szerint Brigetio területén nem figyelhető meg sem a feliratos, sem a régészeti emlékanyagban. Mindenesetre a feliratos névanyagban, a jelenleg név szerint ismert mintegy 355 brigetioi között meglevő nagyszámú, összesen 19 *Flavius-Flavia* név, 6 esetben kiegészülve a *Titus praenomennel*, továbbá egy esetben *Titianus cognomennel* (*Titus Flavius Titianus*) egyrészt Kr. u. 1. század végi – ha nem korábbi – római jelenlétre, másrészt talán Flavius-kori polgárjog-adományozásra utal. Traianus császár *nomen gentilijét* (*Ulpinus*) 27 esetben lehet felfedezni, míg a következő uralkodóét, Hadrianusét (*Aelius*) 24 említés révén ismerjük. A legérdekesebb közöttük talán a „vegyes” nevet viselő *Publius Aelius Traianus* felirata,⁶³ aki *decurio municipii Brigetionensium* volt. Nagymamája, aki 80 éves korában hunyt el, a felmenők között az elsők egyike lehetett, aki római polgárjogot nyert: *nomen gentilije* ugyanis *Ulpia* volt. *Aurelius nomen gentilét* 75 esetben lehet kimutatni, ebből 12-szer a *Marcus praenomennel* közösen; a *Marcus Aurelius* név viszonylag magas száma a *Constitutio Antoniniana* által megadott római polgárjoggal magyarázható.

A városi társadalom két végét az alsó rétegeket reprezentáló, egyetlen általunk ismert rabszolga, név szerint bizonyos *Primitivus, conductor VIII servus vilicus*,⁶⁴ illetve a csekély számú (összesen 4), elithez tartozó lovag képviseli. A szenátorok rendbe felemelkedett, brigetioi születésű egyént – egyelőre – nem ismerünk. A lo-

⁶¹ A városszerkezetre vonatkozóan lásd: Dobosi 2011; Dobosi–Borhy 2011; Dobosi 2014.

⁶² Borhy 2009.

⁶³ RIU 588. = CIL III 4336 = Barkóczi 1944–1951: Kat. 119.

⁶⁴ RIU 575. = Borhy 2006a: Kat. 11.

vagok egyike a fentebb már említett májjós (*haruspex*), aki a *canabae* területén élő római polgárok *curatora* és a *municipium* városi tanácstagja (*decurio*) volt.⁶⁵ Érdekes a másik lovag, *Marcus Valerius Ulpius equo publico* életkora: 8 éves korában elhunytként említi a felirat.⁶⁶ Valószínűleg arról lehet szó, hogy apja, aki a *legio III Flavia* centuriója volt, nyert felvételt a lovagrendbe (bár ezt a felirat nem említi), és a lovagrendi tagságot fia is örökölhette, így a fiú neve után feltüntetett *equo publico* kifejezés talán mindkettejükre vonatkozik. Nem ismert a neve annak a lovagrendi személynek, aki a városi elit tagja is volt (*decurio municipii Brigetionensium a militiis qui equestrem militiam petiit* [?]), és a legiotábor közelében talán *Mithras* tiszteltére épített újonnan egy szentélyt (*templum a fundamentis extruxit*).⁶⁷ Végül az évi 200 000 *sestertius* jövedelemmel rendelkező, azaz a *ducenarii* fizetési osztályába tartozó, *procuratori* – és ezzel a Brigetióban ismert egyik legmagasabb – rangú, 25 éves korában elhunyt *Valerius Ursinus* feliratát kell megemlíteni.⁶⁸

A *servus* és az *equites*, a brigetiói társadalom alsó és felső rétegét jelentő kategóriája között helyezkedett el a városi elit. Míg az *ordo decurionumba* tartozó városi tanácstagokat (*decuriones*) 16 feliraton említenek (pl. *Gaius Valerius Serotinus*; *Caius Vindonius* [- - -] és *Caius Vindonius Margus*),⁶⁹ a városi *magistratusok* csekély számban jelennek meg a feliratokon: *Ilvir* egyetlen említés révén ismert,⁷⁰ *Ilvir quinquennalis* is csak kétszer,⁷¹ ahogy *quaestor* is, jóllehet közülük az egyik a *canabae* területén ténykedett.⁷²

Érdeemes ugyanakkor megint csak megvizsgálni, hogy honnan is jönnek a városi tanácsstagok és városi vezetők. A Kr. u. 2. század végétől erőteljes keleti megtelepe-

⁶⁵ Borhy 2006a: Kat. 38.; Tóth 1971.

⁶⁶ RIU 637.

⁶⁷ Tóth 1971.

⁶⁸ RIU 600.

⁶⁹ **Decurio:** *d(ecurio)* (?), RIU 425.; *dec(urio)*, RIU 435.; *dec(urio) Br(igetionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 54.; *dec(urioni) mun(icipii) Breg(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 4.; *dec(urioni) mun(icipii) Bri'g(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 5.; *dec(urio) mun(icipii) Bri'g(etionensium)*, RIU 588.; *dec(urio) mun(icipii) Brig(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 71., 107.; *{d(ecurioni?)} {m(unicipii?)}*, Borhy 2006a: Kat. 5.; *dec(urio) [mun(icipii) Br]ig(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 38.; *[de]c(urio) mun[ic(i)pti] B]rig(etionensium)*, RIU 504.; **decurio municipii Brigetionensium Ilvir:** [- - - *dec(urioni) mun(icipii) Brig(etionensium) Ilvi*ro, RIU 603.; **decurio municipii eiusdem** vagy **supra scripti:** *dec(urioni) [mun(icipii) eiusdem* vagy *s(upra) s(cri)pti* - - -] (scil. *Brigetionensium*), RIU 603.; *dec(urio) m(unicipii) Brig(etionensium)*, RIU 415.; *dec(urio) Bri(getionensium) qui magistrat*, RIU 442.; [- - -] *dec(urio) mu(n)icipii Brig(etionensium) - - -*, RIU 605.; **decurio coloniae Brigetionensium:** *dec(urio) col(oniae) Brig(etionensium)*, RIU 604.

⁷⁰ [- - - *dec(urioni) mun(icipii) Brig(etionensium) Ilvi*ro, RIU 603.

⁷¹ *D(uumvir) q(uin)q(ennalis) Br(i)g(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 27.; *Ilvir q(uin)q(uennalis) mun(icipii) Brig(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 192.

⁷² *Quae[s(tori)]*, Borhy 2006a: Kat. 54.; *q(uaestor?)*, Borhy 2006a: Kat. 67.

dés figyelhető meg a városban. A Severus-kori konjunktúra vonzerőt jelentett a gazdag syriai kereskedőknek, akik letelepedtek Brigetio ekkortájt *municipium* rangra emelt városában. Orientális eredetükre nevük utalhat, mint például *Flavius Abbatus* és *Flavius Antiochianus*⁷³ vagy *Surus* ('szír') esetében,⁷⁴ továbbá az, hogy származási helyüket, illetve *natiójukat* feltüntették a feliratokon, mint például *Aurelius Antonius* esetében, aki *civis Surus* volt, *ex regione Dolicu*.⁷⁵ Az orientális lakosság tehetősebb tagjai közül többen felemelkedtek a városi elitbe, és városi tanácsstagok (*decuriones*) lettek. *Decurio municipii Brigetionensium* lett a szintén Dolichéből (Dülük, Törökország) származó *Marcus Aurelius Polideucus ex regione Dulca vico Caii Augusti* (?)⁷⁶ csakúgy, mint *Aurelia Antiochia* édesapja, *Marcus Aurelius Antiochianus* (Antiochia/Antakya, Törökország).⁷⁷ A felsorolt esetekben a *Marcus Aurelius* névrészek a *Constitutio Antoniniana* 214 körüli kibocsátása következtében elnyert római polgárjogra és a polgárjogot adományozó Caracalla császár *praenomenére* és *nomen gentiléjére* kell gondolnunk. Szintén városi tanácsstag lett a *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus*nak felajánlást tevő *Seleucia Zeugma*ból (Belkis, Törökország) származó *Domitius Titus*.⁷⁸ A görögös hangzású név (*Antiochia, Antiochianus, Polideucus*) talán valóban görög eredetre és görögnyelvűsége vall: legalábbis erre utal az *Epaphroditos* nevű *alumnus*nak állított sírfelirat, amely görög betűkkel megismételve az elhunyt nevét egy görög formulával zárul: *ΕΠΑΦΡΟΔΕΙΤΕ ΗΡΩΣ / ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΠΕ*.⁷⁹

A görögök vagy legalábbis görögül tudó keletiek brigetioi jelenlétére utalnak egyes régészeti leletek is. Elsőként egy önmagában jelentéktelennek tűnő, nomináliáját tekintve értéktelen, Samos szigetén vert, görög köriratú bronzérmét kell megemlíteni,⁸⁰ amelyet ezüsfoglalatba helyeztek, mégpedig úgy, hogy az előlapon ábrázolt császár portréja fejjel lefelé lóg, tehát a hátlapon megjelenített ábrázolás, nevezetesen a samosi *Héra*, a férjzett nők pártfogójaként és a házasság (*hierogamos*) védelmezőjeként is tisztelt görög istennő ősi kultuszszobrának képe volt

⁷³ RIU 551. = Borhy 2006a: Kat. 43.

⁷⁴ RIU 564. = Borhy 2006a: Kat. 35.

⁷⁵ RIU 523. = Borhy 2006a: Kat. 36.

⁷⁶ RIU 533. = Borhy 2006a: Kat. 4.

⁷⁷ RIU 521. = Borhy 2006a: Kat. 71.

⁷⁸ RIU 435. = Barkóczi 1944–1951: 209 = Ondrouch 1938: 44–45, Nr. 25; IPSS 13 = AÉp 1923, 58 = Harl–Lőrincz 2002: 12.

⁷⁹ RIU 550. = CIL III 11034 = Barkóczi 1944–1951, 37 = CIGP 75; IGRR I, 531.

⁸⁰ Borhy 2006b.

viseléskor függőleges helyzetben – tehát miatta, nem pedig Severus Alexander császár miatt akasztották nyakba. Második helyen egy kislány sírjában talált, görög feliratos kámeáról kell említést tenni,⁸¹ amelyen egy fülcimpát megfogó kéz látható az emlékezés – és a tanúskodás – ókori gesztusával.⁸² Erre, mármint az emlékezésre szólít fel a görög felirat, *MNHMONEYE*, is. A görög mesék brigetioi ismeretének világába vezet át az az ezüstgemma, amely Aesopus egy tanmeséjét, a madarakra bittal vadászó, de kígyó által megmárt fiú történetét ábrázolja azzal a tanulsággal, hogy a vadászból is lehet áldozat.⁸³ Elképzelhető, hogy Aesopus egy másik jól ismert meséje, a bárány és a farkas jelenik meg egy 2007-ben feltárt sírreliefen is.⁸⁴ Szintén görög, ezúttal azonban hatsoros és verses feliratot tartalmaz egy másik kámea, amelyen a *ΑΕΓΟΥΥΙΝ / ΑΘΕΛΟΥΥΙΝ / ΑΕΓΕΤΩΥΑΝ / ΟΥΜΕΛΙ ΜΟΙ / ΥΨΗΛΙ ΜΕ / ΥΝΦΕΠΙ ΟΥΙ* szöveg olvasható.⁸⁵ Bár a stilsztikailag és metrikailag hibátlan vers az 1–6. század folyamán népszerű anakreóni versek (*Anacreontea*) egyike, a kámea viselőjének szövegértésével kapcsolatban Szilágyi János György megjegyzi: „... megengedhető az a feltevés, hogy tulajdonosa nem értette a szöveget, hanem mintegy divat-tárgyként, a feliratot a dekoráció részének tekintve viselte nyakában a függőt, ahogy manapság a trikók és pulóverek angol-amerikai feliratait sem értik feltétlenül a viselők”.⁸⁶

Valóban: milyen lehetett Brigetio lakosságának az iskolázottsága, műveltsége? A választ valószínűleg megint két véglet között kell keresnünk. A csúcstól vélhetőleg a 18 éves kora ellenére is *omnibus studiis liberalibus eruditusként*, azaz „minden szabad tudományban kiműveltként” elhunyt *Caius Iulius Candidianus* jelentette. Műveltségét az elhunyt ifjú ábrázolása is hangsúlyozza: kezében a szokásos

⁸¹ Borhy–Számadó 2003, 25: Kat. 3.; CIGP 35: Kat. 189.

⁸² Plin., *Nat. hist.* 11, 103: *est in aure ima memoriae locus, quem tangentes antestamur*. További brigetioi görög nyelvű feliratokhoz, továbbá – részben mágikus – gemmákhoz és érmékhez lásd: CIGP 32–35: Kat. 74–85., illetve Nr. 189.

⁸³ Borhy–Számadó 2003, 37–38., Kat. 28.; Vandlík 2004; Vandlík 2005. A gemmán ábrázolt jelenet értelmezését dr. Vandlík Katalin egyetemi tanársegédnek köszönöm (ELTE BTK Régészettudományi Intézet Ókori Régészeti Tanszék).

⁸⁴ Borhy 2012a: 73–75, Abb. 8.a–b.

⁸⁵ A darab egy Szőnyből Zalavárra elkerült egykori segédintéző, Keleti Károly magángyűjteményében volt, mára elveszett, csak fotóról ismert. Szilágyi János György „kissé laza magyar fordításában”: „Fecsegnek össze-vissza. Fecsegésük meg se hallom. Te ölelj csak, jól fog esni” (Szilágyi 2007, 74). Szövege szinte teljesen megegyezik egy csavarast utánzó aranykeretbe foglalt üvegpaszta gemmáéval, amely Aquincumban, a Bécsi út 100. alatt feltárt temető Kr. u. 3. századra keltezhető, XXVII. sz. sírjából került elő (ltsz.: 51467 / Spl. inv. no. 14./, m.: 33 mm): R. Facsády 2009: 117., Kat. 242. Az idézett helyen megadott fordítása: „Akármit is beszélnek, a beszéddel nem törődöm. Te szerez, javadra válik.”

⁸⁶ Szilágyi 2007: 75.

egy helyett, máris két irattekercs jelenik meg.⁸⁷ A mélypontot pedig a fentebb már említett *Primitivus* jelenti, aki olyan fontosnak tartotta feltüntetni saját nevét és foglalkozását elhunyt feleségének szarkofágján, hogy elfelejtette rávésetni annak nevét; ezt utólag, a 2–3. sorok között parányi, szinte észrevehetetlen betűkkel betoldva pótolta.⁸⁸ Persze lehet, hogy mindez a kőfaragó, nem pedig *Primitivus* hibája volt, hiszen még a kimagaslóan művelt *Candidianus* sírfeliratában is követettek el – és korrigáltak utólag stukkóval – hibákat. Mit várhatunk egy olyan római város műveltségétől, amelynek nevét legalább háromféleképpen – *Bregetio*; *Bricetio*; *Brigaetiones* írták a kortársak a feliratokon?⁸⁹ Vagy: nincs pontos nyilvántartása, és nem tudja pontosan megadni az elhunytak életkorát, mint *Marcus Aurelius Crhysus* (!) esetében – ráadásul a görög nevét is elírták, és szarkofágját sem fejezték be –, akinek életkora *p(lus) m(inus) XVIIII*?⁹⁰

Megszemlélve a helyi kézműipar termékeit, a Brigetióba áramló kereskedelmi cikkeket és élelmiszereket, ezek kapcsán a város szerteágazó kapcsolatrendszerét – ami ugyanazt a színes és az egész Római Birodalmat behálózó képet mutatja, mint a katonák és civilek migrációs térképe –, továbbá ha megtekintjük a város művészeti produkciójának színvonalát, megelőlegezhetjük, hogy nagyon is kedvező képet kapunk. Jelen vannak ugyanis a római formák, megjelennek a római igények és azok kielégítése minden lehetséges eszközzel, jelen van a római luxus és annak imitációja, a „*dulcis vita*” iránti igény ebben a Cassius Dio által reménytelenül sanyarúnak, terméketlennek, sem olajat, sem bort nem termőnek és hidegnek leírt térségben.⁹¹

Jelen vannak a római istenek, A-tól V-ig, azaz *Aesculapiustól Victoriáig*. Nyoma sincs helyi, bennszülött isteneknek, annál erőteljesebb a keleti istenségek kultusza:

⁸⁷ RIU 557. = Borhy 2006a: Kat. 14. Lásd még: Brein 1973. Lásd még lentebb a *Vitulá*hoz címzett versike, a kozmologikus mennyezettfestmény, a lakomajelenetet ábrázoló falfestmény, illetve az *Epilógusban* az Ovidius-ábrázolás kapcsán írtakat.

⁸⁸ RIU 575. = Borhy 2006a: Kat. 11.

⁸⁹ **Bregetio**: *mun(icipii) Breg(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 4.; *a Breg(etione)*, Borhy 2006a: Kat. 8.; **Bricetio**: *mun(icipii) Bri(rg)(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 5.; **Brigaetio**: *Brig(a)etione<nse>s*, Borhy 2006a: Kat. 60.; **Brigetio**: *Br(igetionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 54.; *[--]mun(icipii)Brig(etionensium)---*, Borhy 2006a: Kat. 77.; *Br(igetionensium)*, RIU 442.; *a Brig(etione)*, Borhy 2006a: Kat. 1.; *[-- a Brig(etione) m(ilia) p(assuum) - - -]*, Borhy 2006a: Kat. 88., 256.; *[a B]rig(etione)*, Borhy 2006a: Kat. 169.; *mun(icipii) Brig(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 10., 38., 71., 107., 192.; RIU 504.; RIU 603.; *m(unicipii) Brig(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 18.; Borhy 2006a: Kat. 377.; *m(unicipii) Brig(etionensium)*, RIU 415.; *aug(ustalis) pa(tronus) (?) m[un(icipii)?]*, Borhy 2006a: Kat. 67.; *Br(ig)(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 27.; **Brigetionenses**: *Br(igetionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 54.; *Br(ig)(etionensium)*, Borhy 2006a: Kat. 27.; *Briget(i)one*, RIU 474.; **m(unicipium) B(ri)g(etionensium)**: *q(uondam) aug(ustalis) m(unicipii) B(ri)g(etionensium)*, RIU 548.; *Brig(a)etione<nse>s*, Borhy 2006a: Kat. 60.; *Brig(etionenses)*, RIU 501.

⁹⁰ RIU 528. = Borhy 2006a: Kat. 89. Az életkor római kori ismeretére vonatkozóan lásd: Szilágyi 1961; Mócsy 1963.

⁹¹ Cassius Dio 49, 36, 1–6.

Dea Baltis (Augusta),⁹² *Deus Sol Alagabalus Ammudates*,⁹³ *Iuppiter Dolichenus*,⁹⁴ *Magna Mater*,⁹⁵ *Sol Invictus* vagy *Invictus Deus Mithras*.⁹⁶ A capitoliumi triász tagjaként *Iuppiter* kapta a legtöbb felajánlást, 36 dedikációt egyedül magáénak tudhatott mint *Iuppiter Optimus Maximus* (33 esetben), illetve 1-1 feliraton az *Augustus*, *Conservator*, *Sacer* jelzőkkel kiegészítve. 2 feliraton *Iuno (Regina)* és *Minerva*, 1 feliraton *Iuno Regina* és *Mars*, 2 másik feliraton *Iuno Regina*, és végül 1 feliraton *genius scholae signiferorum*mal együtt részesül felajánlásban.⁹⁷ A feliratok sorában meg kell említeni a csekély számú, zsidók,⁹⁸ illetve keresztények⁹⁹ brigetiói jelenlétére utaló feliratot is. Szentély (*templum*) építéséről feliraton csak 4 esetben értesülünk,¹⁰⁰ közülük csak 1 köthető valamely istenséghez, nevezetesen *Apollo Granushoz*, ugyanakkor feltárták a rendkívül jelentős, sajnos lényegében elpusztult *Mithras*- és *Iuppiter Dolichenus*-szentélyeket a *canabae* területén.¹⁰¹

Ez utóbbi szentély leletanyagából került elő a Brigetióban eddig egyetlen, név szerint is ismert bronzművesmester, *Romulianus artifex* által készített szoborbázis, amelyet *Publius Aelius Verus*, a brigetiói legio katonája ajánlott fel *Iuppiter Doliche-*

⁹² Borhy 2006a: Kat. 66.; RIU 624.

⁹³ RIU 473.

⁹⁴ ***Iuppiter Dolichenus***: *Iovi Doliche(no)*, RIU 437.; ***Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus***: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)*, RIU 435., *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)*, RIU 436.

⁹⁵ ***Magna Mater***: ***Magna Mater Augusta***: *Matr<i>{e} Magn(a)e Aug(ustae)*, RIU 441.

⁹⁶ ***Deus Mithras***: *I(Invicto) D(eo) M(ithrae)*, RIU 450.; ***Sol Invictus Mithras***: *S(stoli) I(Invicto) M(ithrae)*, RIU 453.

⁹⁷ ***Iuppiter***: *Iovem: Iovem Iunonem Minervam*, RIU 393.; ***Iovi***: RIU 423., *Iovi*, Kat. 50.; ***Iuppiter Optimus***: *I(ovi) O(ptimo)* vagy *Io(vi)?*, Borhy 2006a: Kat. 62.; ***Iuppiter Optimus Maximus***: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*, Borhy 2006a: Kat. 56., 59., 60., 61.; RIU 395., RIU 396., RIU 397., RIU 399., RIU 400., RIU 401., RIU 404., RIU 405., RIU 406., RIU 409., RIU 411., RIU 413., RIU 414., RIU 415., RIU 416., RIU 417., RIU 420., RIU 421., RIU 422., RIU 430., Harl–Lőrincz 2002, 45.; *I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)]*, RIU 431.; *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)*, Borhy 2006a: Kat. 58., RIU 425.; *[I(ovi)] O(ptimo) [M(aximo)]*, Borhy 2006a: Kat. 57.; *I(ovi) O(p[ro]t[er]o) [M]a[ximo]*, RIU 432.; *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)?]*, Borhy 2006a: Kat. 49.; *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] e[st] Iuno[ni] R[e]g[inae]*, RIU 625.; *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Iunoni regin(a)e*, RIU 410.; *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Iunon(i) [Reg(inae)] Marti*, RIU 402.; *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) (et?) Silvan(o)*, RIU 429.; ***Iuppiter Optimus Maximus Conservator***: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Conservatori*, RIU 427.; ***Iuppiter Optimus Maximus Augustus***: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Aug(usto) sac(rum) Iunoni Reg(inae) Minervae*, RIU 419.; ***Iuppiter Optimus Maximus Sanctus***: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Sanc(to)*, RIU 428.; *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et genio schol(a)e sig(niferorum)*, RIU 412.

⁹⁸ Barkóczi 1944–1951: Kat. 250.; RIU 440. és Tóth 1995a: Kat. III., 161–166, 3.1. és 3.2. kép: *Deo [agno] Aete[r]no synago[ga]m pr[oseucham] a [solo] Claudia P[ia] filio[rum] que pecun[ia sua] fecit ex v[oto]*. Lásd még Simon Bar Kohba 132–135 között Jeruzsálemben kibocsátott veretét Brigetióban: Barkóczi 1957–1958, 19. Pannonia provincia zsidó közösségeire vonatkozóan lásd: Tóth 1995b; Tóth 1995c.

⁹⁹ Harl–Lőrincz 2002: Kat. 47.; RIU 633.: *Tu qui <h>ic oras / Iustiane / in mente <h>abe / Nunnane<m> ma/tre<m> tu[am]*; Harl–Lőrincz 2002: Kat. 48.; RIU 632.: *Dionisya (!) / vidua*.

¹⁰⁰ ***Templum***: *[Templum Apollinis] Gran[is] cum co[lum]n[is] et portici[bus] sui[s] a - - - restitutum]*, RIU 376.; *templum vicalem (!) a solo inpendis suis c[on]f[er]mento exstructum ex voto restituit*, RIU 413.; *[aere con]f[er]to a solo de suo templum extructum]*, RIU 473.; *templum a fundame[n]tis extruxit]*, RIU 504. és Tóth 1971. Zsinagóga, illetve imahely építésére lásd a 98. jegyzetet.

¹⁰¹ Milch 1901; Láng 1941; Ratimorská–Minaroviech 2010; Bartus 2011.

musnak. A szentélyből több másik szobor is előkerült, valamennyi a *Dolichenus*-kultuszhoz köthető. Ezek egy részét valószínűleg helyben, talán a szentély környékén gyártották. Brigetióból amúgy több mint 500 figurális díszítésű bronztárgy – szobrok, bázisok, applikációk, kocsidíszek, bútordíszek, kulcsnyelek, borotvák, késnyelek, mécsesek, súlyok, edények, díszpáncél – ismert jelenleg. Az ábrázolások között istenségek (szinte a teljes pantheon), emberek (gladiátorok, barbárok, négerok, törpék), állatok, növényi motívumok jelennek meg.¹⁰²

A fémművesség számos jelentős lelet kapcsán kimutatható Brigetióban a legiótábor, a *canabae* és a polgárváros területén egyaránt.¹⁰³ A műhelyek több társadalmi réteg igényeit elégítették ki, a tábor és a *canabae* mesterei feltehetően a katonaság ellátására törekedtek, míg a polgárvárosban főleg az ott élők megrendelésére dolgozhattak. A tárgyi emlékek – öntőtégely, öntőforma, félkész darab – alapján bemutatathatók a fémmegmunkálás különböző munkafázisai. A szintén fémművességhez tartozó ólomvotív gyártásához használatos öntőforma (*Mercurius* alakjával),¹⁰⁴ valamint egy ólomból öntött istennő (*Venus*?) Brigetio vallásáról,¹⁰⁵ társadalmáról és kultúrájáról is árulkodik. *Mercurius*, *Venus*, *Iuno* tisztelete – a feliratos említéseken, a tiszteletükre emelt oltárokon túl – az ilyen tárgyak alapján kézzel foghatóvá válik. 2012-ben Brigetio *municipium*ában sikerült feltárni egy fémművesműhelyt három fémolvasztó kemencével, amelynek közelében egy üvegművesműhely is működött.¹⁰⁶ Ennek kemencéjében jelenlegi ismereteink szerint elsősorban üveghulladék (pl. edények, poharak oldal-, perem- és talptörédekeinek) újrahasznosításával színes gyöngyöket készítettek.

A Brigetióban üzött kézműipari tevékenység egy másik vonulatát, a csontfaragást is meg kell említeni. Brigetióból jelenleg több mint 1000 csontfaragvány ismert több gyűjteményben, így a csontfaragás szempontjából a legfontosabb lelőhely Pan-

¹⁰² A brigetiói bronzok monografikus feldolgozása egy monográfia-sorozat első kötete lesz, amelyet dr. Bartus Dávid egyetemi adjunktus készít. A 2. kötet Pannonia inferior, a 3. kötet Pannonia superior, a 4. kötet pedig az ismeretlen lelőhelyű és a Barbaricumban előkerült bronztárgyakat tartalmazza majd. Eddig megjelent: Bartus 2011. Lásd újabban: Bartus 2015.

¹⁰³ A bronztárgyak feldolgozását dr. Sey Nikoletta tudományos segédmunkatárs (MTA-ELTE Interdiszciplináris Régészeti Kutatócsoport) végzi: Sey 2006; Sey 2012; Sey 2013; Sey 2014. A brigetiói bronzművesműhelyekre vonatkozóan lásd: Sey 2013: 46–58.

¹⁰⁴ Bartus 2014a; Bartus 2014b; Bartus et al. 2014: 35., 1. kép.

¹⁰⁵ Bartus et al. 2014: 35., kép nélkül.

¹⁰⁶ Az üvegleletek, valamint az üvegművesműhely leletanyagának feldolgozását dr. Dévai Kata tudományos segédmunkatárs (MTA-ELTE Interdiszciplináris Régészeti Kutatócsoport) végzi: Dévai 2007; Dévai 2011; Dévai 2014; Főrizs–Nagy–Dévai 2012; Főrizs et al. 2012; Dévai–Gelencsér 2012a; Dévai–Gelencsér 2012b. Az üvegműves- és a bronzművesműhely közötti kapcsolatokra lásd a talán helyben készített emailos fibulákat és a rajtuk végzett anyagvizsgálatokat: Sey 2006: 18. és Kat. 29–30., valamint Sey 2013: 55–57. és VII. tábla, 2. kép.

noniában.¹⁰⁷ Az ismert faragványok között sok a figurális díszítésű hajtű, késnyél, guzsaly, amulett. A megmunkálásnyomok, félkész darabok alapján tudjuk, hogy biztosan működtek helyi csontfaragó műhelyek a táborban és a polgárvárosban is, sőt, már a Vásártér térségében is. Művészeti szempontból legfontosabbak a női büszt ábrázolású hajtűk, amelyeken különböző korszakok hajviselete figyelhető meg, és a gladiátort ábrázoló késnyelek, amelyekből eddig kettőt ismerünk Brigetióból. A csontfaragványok köréből messze kiemelkedik az a kis elefántcsont *pyxis*, amely 2009-ben került elő a polgárvárosi temető egyik sírjából egy szintén elefántcsontból készült táblácska (írótábla?) kíséretében.¹⁰⁸

Ha megtekintjük röviden Brigetiónak az egész Római Birodalmat behálózó kereskedelmi kapcsolatrendszerét, láthatjuk, hogy egyáltalán nem meglepő olyan egzotikus nyersanyagokból készült terméknek a jelenléte, mint az elefántcsont, de meg lehetne említeni a vörös-tengeri piros korallt és a késő antikvitásban drága ékszeralapanyagként számító, ezért kizárólag a távoli Hispania és Britannia provinciákban bányászott, szénfekete színű gagátot is, amelyet – mint egy brigetiói példa is mutatja – előszeretettel hamisítottak fekete üvegből.¹⁰⁹

Egyrészt a római kori luxuskerámia, a terra sigillata¹¹⁰ nagy számban (a 2012. évi ásatás során 1247 töredék került elő) jelen van a legkorábbi időszaktól (Iulius/Claudius-, illetve Flavius-kor) a 3. század közepéig a leletanyagban, képviselve a legfontosabb műhelyeket a Pó-vidéktől Pfaffenhofenig, vagyis szinte a teljes importskálát lefedi. Földrajzi fekvéséből kifolyólag az itáliai és dél-galliai műhelyek belső, szárazföldi kereskedelmi útvonalakon érkező termékei csak szórványosan kerültek elő Brigetio polgárvárosából, szemben a közép-galliai, rheinzaberni és westerdorfi manufaktúrák főleg vízi úton szállított edényeivel. A Szőny-Vásártér lelőhelyen évről évre feltárt terra sigillata töredékek mennyisége arra utal, hogy a Kr. u. 2. század közepétől a Kr. u. 3. század első feléig bezárólag a polgári lakosság tekintélyes és fizetőképes fogyasztói bázist jelentett. Talán nem véletlen, hogy éppen Pons Aeni (Rosenheim, Németország) kikötőjéből (*Portus Pontis Aeni*) származott az

¹⁰⁷ A brigetiói csontfaragó művészet emlékeinek feldolgozását dr. Bartus Dávid egyetemi adjunktus végzi. Eddig megjelent: Bartus 2001; Bartus 2003a; Bartus 2003b; Bartus 2004; Bartus 2006; Bartus 2007; Bartus 2009. Lásd még: Borhy–Számadó 1999, IX., Kat. II. 4., 14. kép; X., Kat. II. 7., 16. kép; XIII–XV., Kat. II.17–19., 24., 26., 27. kép; Borhy–Számadó 2001.

¹⁰⁸ A temető 2009. évi feltárására lásd: Borhy–Dévai–Számadó 2011. Lásd összefoglalóan és a *pyxis*re vonatkozóan: Borhy et al. 2018.

¹⁰⁹ Miklósi 1996–1997; Fényes 1999; Miklósi 1999.

¹¹⁰ A Brigetióban folyó feltárások terra sigillata leleteinek feldolgozását 2014-ig Szórádi Zsófia egyetemi hallgató (BA) végezte: Szórádi 2010; Szórádi 2012; Szórádi 2014.

a 3. századi hajótulajdonos, *Aurelius Martialis*, aki 230–260 között az utolsó raetiai, westerndorfi, de leginkább pfaffenhofeni terra sigillata rakományokat szállíthatta hajójával Pannoniába és így Brigetióba is.¹¹¹

Másrészt ugyanez a kép bontakozik ki az importkerámia elemzése alapján,¹¹² hiszen a megjelenő, főleg a nyugati provinciákból származó importkerámiák sokszínűsége jól jelzi Brigetio kereskedelmi kapcsolatrendszerét és gazdasági életének színvonalát. A legkorábbi importált edénytípust szintén észak-italiai, Pó-vidéki és az Adriai-tenger partvidéki műhelyek termékei, nevezetesen a vékony falú csészék képviselik, amelyek gyártása az Augustus-korban kezdődött. Nagyszámú, ún. Schwarzfirmis-kerámia fogható meg a Kr. u. 2. század közepétől, amely Közép-Galliából érkezett, de jelen van az ún. raetiai kerámia is, amelynek gyártási központja Kelet-Gallia, valamint Germania superior tartomány volt. A legkésőbbi időszakot a trieri műhely jellegzetes, fehér barbotinfestéssel díszített, az élet élvezetére, szerezlemre és borivásra buzdító, fehér festett feliratokkal ellátott termékei, az ún. „Spruchbecher”-ek képviselik, és a 3. század 2. felétől vannak jelen.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy Brigetiónak ne lett volna saját, főleg a helyi lakosság igényeit kielégítő fazekasipara.¹¹³ Brigetióban három fazekastelepet ismerünk. A kurucdombi és a Gerhát fazekastelep a legiotábortól északkeletre, a *canabae* területén feküdt, és a *legio I Adiutrix* irányítása alatt állt. Ezek a műhelyek folyamatosan bővülő és a lakosság igényeihez alkalmazkodó fazekaskörzetnek tekinthetőek, amelyek Hadrianus uralkodásától a 3. század közepéig biztosították a település kerámiaellátását. Feladatukat a *municipium* nyugati városkapujánál fekvő polgárvárosi fazekastelep vette át. A fazekastelepeken több rossz állapotú kerek és négyszögletes kemencét, szárítókemencét, kutakat és egy rontott edényeket tartalmazó raktárt is feltártak. Számptalan minta került elő: mécsesminták,¹¹⁴ több *Iegidius* és *Fortis* bélyegével; ezüst- és bronzedények utánzatainak készítésére szolgáló negatívok; terra sigillata formatalak, valamint edények oldalfalát díszítő applikációk mintái. Kiemelkedő lelete a helyi fazekas- és részben pékiparnak egy „udvarló vas-kos ajánlközása”, „szerelmes csábítgatása”, amely „nem vall ugyan művelt körök

¹¹¹ Mráv 1999.

¹¹² A Brigetióban folyó feltárások importkerámia-leletanyagának feldolgozását Kis Zita PhD-ösztöndíjas végzi: Kis 2010; Kis 2012; Kis 2014. Brigetio kereskedelmi kapcsolatrendszerére vonatkozóan lásd: Fényes 2001.

¹¹³ A brigetiói fazekasságra vonatkozóan lásd: B. Bónis 1970; B. Bónis 1975; B. Bónis 1976; B. Bónis 1977; B. Bónis 1979; Póczy 1947. A Brigetióban folyó feltárások helyi kerámia-leletanyagának feldolgozását Delbó Gabriella PhD-ösztöndíjas végzi: Delbó 2011; Delbó 2014.

¹¹⁴ A brigetiói mécsesekre vonatkozóan lásd: Fényes 2002; Kis 2014.

választékos ízlésére”, de mégiscsak egy hétsoros, „frissen pattogó” distichonban írt, bizonyos *Vitulának* becézett hölgyhöz címzett felajánlközást tartalmazó szerelmes vers, amely lepény (*crustulum*) sütésére szolgáló korong töredékes agyagmintáján maradt ránk: *Vitula, / [d]ulcis amor, / [se]mper suspiria / nostri. Quod / peto, si dederis, / munera grata / dabo.*¹¹⁵ Ez a versike ebben a vonatkozásban nemcsak a brigetiói hétköznapi, már-már spontán irodalmiság megnyilvánulása, amely „alaposan túltesz a helybeliek verselő-készségén”, de a „rája írott verses udvarlással a mai mézeskalács-szivek közvetlen s legrégibb őst” is jelenti, még akkor is, ha Alföldi András feltételezése szerint a műfaj galliai párhuzamokra, esetleg eredetre vezethető vissza.¹¹⁶ Brigetióban általánosan jellemzőek a provincia többi településén is megjelenő helyi típusú kerámiák változatos formái: szürke és sárga házi kerámiák, vörös bevonatos és márványozott edények, dörzstálak, füstölőtálak. Brigetio volt a sávos festésű kerámiák fő gyártási központja. A Brigetióban gyártott kerámia leginkább a város vonzáskörzetében terjedt el, nagy távolságokra nem jutott el. Azt azonban el lehet mondani, hogy a helyi edényformák fejlődésére, változására nagy hatást gyakorolt a néha nagy távolságokról ide eljutott luxus- és importkerámia.

Megint csak az egész Római Birodalomra, Dél-Hispaniától Palaestináig kiterjedő kapcsolatrendszerre utalnak a Brigetio területén az utóbbi években feltárt amphoratóredékek.¹¹⁷ Ezekben a szállítóedényekben Hispania Tarraconensis, Dél-Gallia, Italia, a görög szigetek és Asia Minor területéről szállítottak bort, olívaolajat a Hispania Baetica tartománybeli Guadalquivir-völgyből, de szállítottak a Mediterraneumból osztrigát, Észak-Italiából jó minőségű olajbogyót, mégpedig – és ezt festett feliratokról tudjuk – feketét (*oliva nigra*) és zöldet (*oliva alba*) egyaránt, halkészítményeket, halszószt (*garum, liquamen, salsamenta*) Hispaniából, de különböző gyümölcsöket is: palaestinaí füge és datolya fogyasztására egyaránt van bizonyíték a leletanyagban. Ezek jelenléte egyértelműen rámutat arra, hogy Brigetio szerteágazó távolsági kap-

¹¹⁵ A lelet (legn. átm.: 12,5 cm) a Magyar Nemzeti Múzeum és az Eötvös Loránd Tudományegyetem elődjének, a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségügyi Intézetének közös brigetiói ásatásán került elő 1941-ben, „egy edényegét kemence hulladékból szedte ki v(itéz). Barkóczy László”: Alföldi 1945: 66., I. t. I.; Póczy 1947: 20.; B. Bónis 1979: Abb. 8: 5–6.; Abb. 19, 1a–b. Fordítása Alföldi András interpretációjában, „Kerényi Károlytól kapott értékes utalásokkal”: „Kis életem, édes szerelmem, állandó sóhajaim tárgya, ha megadod, amit kérek tőled, olyan ajándékokat adok, melyek kedvesek lesznek előtted.” Lásd: Alföldi 1945: 66. A kicsinyítő képzővel ellátott „*vitula*” szónak a „*vita*” szóból való származtatására és ennek megfelelően ’kis élet’ jelentésére lásd Alföldi megjegyzését uo., 2. j. Lásd ezzel szemben: *vitula, -ae f.*: „ein junges weibliches Rind, das Kalb” (Georges, K. E.: *Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch*. Bd. 2. Darmstadt, 1988⁸, Sp. 3527), aminek alapján – véleményem szerint – felmerülhet még a *vitula* szó ’boci, bocika’ becézgető jelentéstartalma is.

¹¹⁶ Alföldi 1945: 66., valamint I. t. 2. és 3. kép (mindkét darab a galliai Vienne-ből).

¹¹⁷ A Brigetióban folyó feltárások amphoraleleteinek feldolgozását Nagy Anna egyetemi hallgató (BA) végzi: Nagy 2012; Nagy 2014. A korábbi évek leletanyagához lásd: Bezeczky 1999; Hárshegyi 2004.

csolatrendszert tartott fent a beszerzésükért, és a Savariába,¹¹⁸ valamint Aquincumba vezető utakon, illetve a Dunán történő Brigetióba szállításukért.

Az említett gyümölcsök brigetiói meglétét nemcsak a szállításukra szolgáló amphorák töredékei, hanem szerencsés körülmények között megőrződött szerves maradványok is bizonyítják. 2012 és 2013 folyamán ugyanis egy újabb pince került feltárássra,¹¹⁹ amelynek nemcsak a teljes fa födémszerkezete látott napvilágot, hanem a pincében tárolt élelmiszerek is: köztük részben helyben is megtermő gabonák (köles [*Panicum miliaceum*] és egyebek [*Secale cereale*, *Hordeum vulgare*]), zöldségek (pl. uborka [*Cucumis sativus*]), gyümölcsök (alma [*Malus*], körte [*Pyrus*], szőlő [*Vitis vinifera*]) magjaival, részben pedig az előbb említett egzotikus termékekkel, olívával (*Ola sp.*) és datolyával (*Dactylus sp.*).¹²⁰

Ezek az élelmiszerek nemcsak a római konyhaművészet vagy a táplálkozás, hanem egyáltalán – mint ahogyan az elefántcsont, továbbá a luxus- és az importkerámia is – a római élet és római életvitel elengedhetetlen részét képezték. Voltak azonban elérhetetlen vagy nehezen elérhető egzotikus termékek, amelyek szintén a római életérzés, a „*dulcis vita*” és az élni tudás, a „*savoir vivre*” tartozékai, a gazdagság és jólét, egyáltalán az egzotikus termékek beszerzésében megnyilvánuló luxus jelképei voltak. Ezek jelennek meg Brigetióban egy tekintélyes, 3,45–3,75 m belmagasságú, a Kr. u. 3. század első felére keltezhető *peristylumos* épület falfestményein:¹²¹ egy nőstény oroszlán, illetve egy párduc lenyűzött, falra feszített bőrét ábrázoló képmező, valamint velük váltakozva egy-egy hosszú ujjú, térdig érő, rövid *tunicában* és katonai csizmában megjelenített, barna bőrű, rövid, fekete hajú álló alak, akik egy-egy edényt tartanak a kezükben; egyikük az ezüsttálcán kínált ételből egyet a szájába emel. Ezt a fehér színű fejben végződő, hosszúkás, zöld levelű zöldséget Martialis egyik epigrammája alapján¹²² a *porrus capitatus*szal, azaz egy a zsenge póréhagymához közel álló zöldséggel lehet azonosítani, amelynek legfinomabb változatát *nemoralis Aricia* („a berkes Aricia”) termette, és grillrácon, parázs fölött megsütve Apicius *De re coquinaria* című, a római konyhaművészetéről írt műve alapján igazi

¹¹⁸ A belső szállítási útvonalakra lásd: Nagy 2011.

¹¹⁹ Borhy–Bartus–Számadó 2013.

¹²⁰ Az archaeobotanikai vizsgálatok eredménye: Dálnoki 2013. A Brigetióban korábbi leleteken elvégzett archaeobotanikai vizsgálat eredményeiről lásd: Dálnoki 1999.

¹²¹ A Vásártér 2. sz. ház alatt 1999–2001 között előkerült falfestményt Harsányi Eszter és Kurovsky Zsófia festő-restaurátor művészek restaurálták, munkájukat ezúton is nagyon köszönöm. A restaurálás menetére, a falfestmény ábrázolásainak értelmezésére és az ezzel kapcsolatos publikációkról lásd Borhy et al. 2010: 83–117.

¹²² Mart., *Ep.* 13, 19: *Porrus capitatus: Mitti praecipuos nemoralis Aricia porros; / in niveo virides stipite cerne comas.*

csemege lehetett.¹²³ Ezt a csemeget Katalóniában, ahol *calçots* néven ismert, ma is fogyasztják, és grillezés utáni lágy textúrája miatt nem lehet másképp enni, mint ahogy azt a brigitói falfestményen ábrázolt alak is teszi.

A Mediterraneum másik térségébe, Syriába vezet el bennünket a tárgyalt falfestményen ábrázolt két álló alak öltözéke és annak díszítése.¹²⁴ A vállakon lefutó, nyílban (*sigillum*) végződő, bíborszínű, függőleges sávok (*clavi*), a *tunica* alsó részén látható hasonló, de felfelé mutató motívum (*paragauda*), valamint a hosszú ujjat szegélyező, két egymással párhuzamosan futó keskeny csík (*manicae*) megjelenik Egyiptomban funeráris kontextusban: egy elhunyt nőt ábrázoló múmiaportrén, illetve egy a 230-as években elhunyt katonát, *Tyranost* ábrázoló halotti leplen, Deir-el-Medinében. A legszorosabb párhuzamok azonban Syriából ismertek: Dura-Europosban került elő az a falfestmény, amely *Iulius Terentius* katonai *tribunus* ábrázolja a *cohors XX Palmyrenorum* díszruhás tisztikarával. Ruházatukon megjelennek ugyanazok a feltehetőleg rangjelző értékkel bíró elemek, amelyek a brigitói álló alakok öltözékén is feltűnnek. Azonban nemcsak ábrázolásokról ismert ez a díszítőelem, hanem szerencsés klimatikus viszonyok között textilmaradványok is az utókorra maradtak Dura-Europosban és Palmyrában. A nyílhegyben végződő, bíborszínű *clavinak* a syriai, talán éppen palmyrai eredetét bizonyítja egy az egyiptomi keleti sivatagban, Didymoi nevű védett pihenőhelyen feltárt és nemrégiben publikált¹²⁵ – elhasznált, kidobott katonai ruházatot magában foglaló – textillelet is, amelyben kilenc ruha ugyanezeket a bíborszínű díszeket mutatja. Márpedig egy feliratos említés alapján tudjuk, hogy a karavánok pihenőhelyeül szolgáló erősség védelmét palmyrai katonákból álló szír egység látta el.

Végezetül említést kell tenni a talán legfontosabb brigitói leletről, a bonyolult tér- és időszimbolikát megjelenítő, ún. kozmológiai mennyezetfestményről, annak az *Andromeda* és *Pégasos* állócsillagképpárt egy a római Pantheonéhoz hasonlatos, de ez esetben illuzionisztikus kupolanyíláson (*opaion, oculus*) át megjelenítő központi jelenetéről, valamint az örök Idő ciklikus mozgását az Ég szféráiban, a kék és piros színekkel szimbolizált *aerben* és az *aithérben* a Négy Évszak (*Horae*) perszo-

¹²³ Ap., *De re coq.* 3, 10, 1–4.

¹²⁴ Pásztókai-Szeőke–Schieck 2013a; Pásztókai-Szeőke–Schieck 2013b.

¹²⁵ Cardon–Granger-Taylor–Nowik 2011. Hivatkozik rá: Pásztókai-Szeőke–Schieck 2013a; Pásztókai-Szeőke–Schieck 2013b: 201, 103. j.; 202, 104. j.

nifikációja segítségével érzékeltető sarokmotívumairól.¹²⁶ Ennek jelentőségét a 3. századra már birodalomszerte sem jellemző, rendkívül magas színvonalán túl abban látom, hogy Platóntól Aratoston, Maniliuson, Cicerón át Cosmas Indikopleustésig, a szíriai *sougithák*ig és a bizánci Paulos Silentiarosig bezárólag a görög és római források segítségével nemcsak az utókor számára válik értelmezhetővé, de az is kiderül, hogy átlagos iskolázottsággal, átlagos csillagászati ismeretekkel rendelkező ókori megrendelő és szemlélő számára is olvasható, érthető volt.

Összegzésként elmondható, hogy Brigetio, ez az Imperium Romanum északkeleti határtartományában elhelyezkedő kisváros ízig-vérig római város volt. Sokszínű népessége, gyorsan, a bennszülött előzményeknek nyomát sem hagyva romanizálódott társadalma és annak önszerveződő adminisztrációja révén „pici Róma” volt. Megrendelője és igénylője a római életvitel fenntartásához szükséges, a Római Birodalom távoli pontjairól szállított alap- és luxusárucikknek, élelmiszereknek. Római módra épített városukban és házaikban lakva fizetőképes megrendelői voltak a színvonalas falfestményeknek, amelyeknek – még ha csak néhány négyzetméternyi töredéket ismerünk is belőlük – egyes díszítőmotívumai visszavezetnek bennünket közös európai gyökerünkhöz, a görög szellemi örökséghez, és összekötnek minket térben és időben a jellel.

¹²⁶ A mennyezetfestmény értelmezéséhez és a vele kapcsolatos publikációkhoz, valamint a fentebb felsorolt ókori forrásokhoz lásd: Borhy 2007. A mennyezetfestményt Harsányi Eszter és Kurovszky Zsófia festő-restaurátor művészek restaurálták, munkájukat ismételten megköszönöm. Lásd Harsányi–Kurovszky 2001. Lásd még: Borhy et al. 2010: 29–39.

Epilógus

Hosszú idő telt el székfoglaló előadásom megtartása és írásos formában való megjelentetése között.¹²⁷ Bár a kéziratot ebben a formátumban közvetlenül a székfoglaló előadást követően lezártam, a megjelentetés késlekedésének oka a mindössze néhány hónappal a székfoglaló előadás elhangzása után, 2014 tavaszán korábban soha nem látott méretben,¹²⁸ korábban ásatások által soha nem érintett területeken (*canabae* és *castra legionis*), korábban elképzelhetetlen finanszírozási keretek között,¹²⁹ korábban csak álmodott hosszúságú időtartamban¹³⁰ megindult feltárásokban rejlik, amelyek egy csapásra felborították azt a statisztikát, amelyre székfoglaló előadásomat építettem. Hosszas, több éven át tartó vívódás után, a székfoglaló előadásokkal szemben támasztott tartalmi követelmények szellemében, miszerint csakis a székfoglaló előadásban elhangzottakat szabad nyomtatott formában megjelentetni, úgy döntöttem, ahelyett, hogy a 2014 és 2017 között született új, sok szempontból is látványos eredményeket beledolgozom az előadás szövegébe, csak a székfoglaló előadás szövegét jelentetem meg, és az Epilógusban foglalom össze röviden mindazt, amit 2013 után eredményként elkönnyvelhetünk.

Brigetio táborvárosának (*canabae*) területén, a szőnyi Dunaparton 2014 májusában indultak el a „Komárom-Almásfüzitő árvízvédelmi öblözet árvízvédelmi biztonságának javítása” nevet viselő projekt 7+424 – 8+100 kilométerszelvények közötti részén a feltérési munkálatok, amelyek folyamán 2014-ben 8487 m², 2016-ban 600 m², 2017-ben pedig további 600 m², azaz mindösszesen 9687 m² terület humuszolására került sor. Ebből 2014-ben 2500 m², 2015-ben 600 m², 2016-ban 600 m²,

¹²⁷ Munkatársaim, tanítványaim végzettségének, beosztásának, tudományos fokozatának feltüntetése az akadémiai székfoglaló elhangzásának idejében meglévő, azaz 2013. decemberi állapotot tükrözi.

¹²⁸ Míg 1992 és 2013 között a brigetiói polgárváros területén évenként legfeljebb 100–200 m² feltérására volt lehetőségünk, addig 2014 és 2017 között Brigetióban összesen 11 100 m² került lehumuszolásra, amelyből 5413 m² lett feltérva.

¹²⁹ Az ásatások 2014-ben a „Komárom-Almásfüzitő árvízvédelmi öblözet árvízvédelmi biztonságának javítása” projektből kerültek finanszírozásra megelőző feltérás formájában. 2015, 2016 és 2017 folyamán kormányzati támogatással tervezett feltérás formájában valósultak meg a régészeti munkálatok a katonai tábor és a táborváros területén. A régészeti feltérások során napvilágot látott épületmaradványok és régészeti leletek jelentőségének felismeréséért, továbbá az anyagi támogatás odaítélése terén nyújtott segítségéért ezúton is köszönet illeti L. Simon László országgyűlési képviselőt, a Miniszterelnökség örökségvédelemért és kiemelt kulturális beruházásokért felelős korábbi államtitkárát, volt miniszterhelyettest, dr. Puskás Imrét, a Miniszterelnökégek kulturális örökségvédelemért felelős volt helyettes államtitkárát, valamint Czunyiné dr. Bertalan Judit országgyűlési képviselőt, az Emberi Erőforrások Minisztériumának köznevelésért felelős korábbi államtitkárát.

¹³⁰ Míg 1992 és 2013 között a brigetiói polgárváros területén évről évre, nyaranként 4-4 hetes ásatási szezonban, 20-20 munkanappal számolva dolgoztunk, addig 2014 és 2017 között májustól októberig folytak a munkálatok.

2017-ben pedig további 600 m², mindösszesen 4300 m² felületet tártunk fel. A feltárások eredményeképpen napvilágra került Brigetio első általunk ismert, mintegy 1500 m² felületű, impozáns, falfestményekkel díszített katonai fürdőkomplexuma, illetve ugyanezen a részen a táborváros két *horreuma*, továbbá számos, részint a már felhagyott épületek belsejében, azok padlózatába mélyített, részben pedig a táborváros pereme és a tábor nyugati fala közötti területen elhelyezett késő római sír.

A katonai tábor (*castra legionis*) vonatkozásában 1992, azaz a brigetiói ásások kezdete óta áhítoztunk arra, hogy ott feltárásokat folytathassunk. Erre először 2015-ben nyílt lehetőség, miután itt 2014 őszén a szerencsés véletlennek köszönhetően előkerült egy szenzációs lelet, nevezetesen a Philippus Arabs császár uralkodása idején (Kr. u. 244–249) kiadott, ún. második szőnyi törvénytábla összesen 6 töredéke.¹³¹ A megtalálás helyén, a tábor parancsnoki épületkomplexumának (*principia*) területén 2015 nyarán indultak ásások, amelyek keretében a „Szőny-MOL-Kiskertek” lelőhelyen mintegy 300 m² – csatornarendszerekkel, utcarészletekkel és a tábor ún. alakulóterével – került feltárássra. A tábor belsejében, Szőny-Stadion út lelőhelyen 2017-ben folytatódtak a feltárások, amelyek keretében egy 900 m² lehumusztolt felületen 600 m²-t tártunk fel. A munkálatok során előkerült egy többhelyiséges, apszisos záródású, padlófűtésrendszerekkel ellátott, utolsó periódusában a Brigetio táborában 375. november 17-én elhunyt I. Valentinianus (Kr. u. 364–375) császár uralkodásához köthető, reprezentatívnak mondható épületkomplexum.

A polgárváros területén 2014-ben 81 m², 2015-ben 48 m², 2016-ban pedig 84 m², azaz összesen 213 m² került feltárássra.¹³² Bár a feltárások által érintett felület a korábbi évekhez képest lényegesen csökkent, nem nevezhetők jelentéktelennek az említett három idényben – főleg 2014 és 2015 folyamán – feltárt objektumok és előkerült leletek. A kiemelten említett két idényben koncentráltan két ókori pince feltárást végeztük el, amelynek nyomán egyrészt azonosítottuk az ún. „brigetiói pincesor”¹³³, másrészt a 2. sz. pincéből kiemeltük a kitért állapotban megmaradt

¹³¹ Borhy–Bartus–Számadó 2015. Érdekeséggéppen meg kell említeni, hogy a Philippus Arabshoz köthető törvénytábla előkerülési helye mindössze néhány méterre volt az 1930 és 1934 között előkerült, I. Constantinus és Licinius idején, 311. június 10-én kiadott törvénytáblától: Paulovics 1936.

¹³² A polgárváros területén folyó feltárásokat 2014–2016 között Komárom Város Önkormányzata támogatta. A támogatásért köszönetünket fejezzük ki Komárom város vezetőinek és képviselő-testületének, mindenekelőtt dr. Molnár Attilának, Komárom város polgármesterének, továbbá dr. Kreft-Horváth Lorándnak, Komárom város alpolgármesterének és Turi Bálintnak, Komárom város alpolgármesterének.

¹³³ Bartus–Borhy 2016.

fa fődémszerkezetet.¹³⁴ A pincéből előkerült leletek sorában kiemelkedik a teljes ép-ségében megmaradt pszeudoattikai típusú, bronzból készült lovassági díszsisak.¹³⁵

A 2013 utáni időszakból végezetül még egy további, olyan kiemelkedő leletet kell megemlíteni, amely kitűnően illeszkedik a római kori határ menti település, Brigetio római kultúrájáról, műveltségéről, a római irodalom ismeretéről és recepciójáról a székfoglaló előadásban vázolt képbe: 2015 áprilisában egy régészeti megfigyelésen előkerült egy tetőtégla, amelynek felületébe még az agyag kiégetése előtt a téglavető egy szakállas, torzonborz férfiportrét rajzolt, amelyet az *Ovidius / Naso* felirattal látott el. A lelet jelentőségét nemcsak az adja, hogy a téglavető nemcsak hogy írástudó volt, de ráadásul voltak konkrét ismeretei a római kori költészet nagy alakjáról, hanem abban is rejlik a jelentősége, hogy ez a karikatürisztikus ábrázolás, ha nem tekinthető is hiteles és – lévén Kr. u. 3. századi – kortárs portrénak, Publius Ovidius Naso eleddig első ismert ókori megjelenítése.¹³⁶

¹³⁴ A fászerkezet felmérését, dokumentálását, a fődém vizsgálatát és kiemelését dr. Morgós András, a Dél-Koreai Nemzeti Egyetem restaurátorprofesszora vezetésével Harsányi Eszter és Kurovsky Zsófia restaurátor-művészek végezték. Munkájukat ezúton is köszönöm.

¹³⁵ A polgárváros területén, Komárom/Szőny-Vásártér lelőhelyen 2013 után folytatott feltárások ásatási beszámolóját lásd: Bartus et al. 2015 (2013. évi feltárás); Bartus et al. 2016 (2014. évi feltárás); Bartus et al. 2017 (2015. évi feltárás). A sisak publikációját lásd: Borhy 2016: 17–27, Kat. 1., 1a–1y kép.

¹³⁶ A páratlan leletet 2017-ben két nemzetközi konferencián mutattam be dr. Bartus Dáviddal közösen: 2017. május 31.: Sanghaj, Shanghai Normal University, CFP: Globalizing Ovid: An International Conference in Commemoration of the Bimillennium of Ovid's Death, Shanghai, 31st May – 2nd June 2017. Az előadás címe: OVIDIUS NOSTER: A caricaturistic portrait of Ovid from Brigetio (Komárom/Szőny, Hungary); 2017. november 24.: Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék; Ovidius 2000 – Konferencia Ovidius életművéről. Az előadás címe: Az 1800 éves Ovidius.

Rövidítések feloldása

Ókori szerzők művei

Ap., <i>De re coq.</i>	Apicius, <i>De re coquinaria</i>
Mart., <i>Ep.</i>	Martialis, <i>Epigrammata</i>
Plin., <i>Nat. hist.</i>	Plinius, <i>Naturalis historia</i>
Ptol.	Ptolemaios

Kézikönyvek

AÉp	L'Année Épigraphique
CIGP	Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum (ed. P. Kovács)
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
ILS	Inscriptiones Latinae Selectae
IGRR	Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes
IPSS	Češka, J. – Hošek, R. (1967): <i>Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae</i> . Brno. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica, 125.)
RIU	Die römischen Inschriften Ungarns

Szakirodalmi hivatkozások

- Alföldi A. (1945): Új agyagminták és medaillonok Pannoniából és Dáciából. *Folia Archaeologica*, 5., 66–73.
- Anreiter, P. (2001): *Die vorrömischen Namen Pannoniens*. Budapest.
- Barkóczi L. (1944–1945): Dák tolmács Brigetióban. *Archaeologiai Értesítő*, Ser. III., Vol. 5–6., 178–192.
- Barkóczi, L. (1944–1951): *Brigetio*. Budapest. (Dissertationes Pannonicae, Ser. II., Vol. 22.)
- Barkóczi L. (1957–1958): Hadrianus-kori éremlelet Brigetióból. *Numizmatikai Közlemény*, 56–57. évf., 17–19.
- Bartus D. (2001): Csontfaragó műhely Brigetióban? In: Borhy L. – Számadó E. (szerk.): *Római kori csontfaragványok és modern hamisítványok. Csontfaragóművészet Brigetióban*. Komárom, 28–54. (A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai I. Acta Archaeologica Brigetionensia, Ser. I, Vol. 2)
- Bartus D. (2003a): Adatok a brigetiói csontfaragó műhely lokalizálásához. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 10., 55–75.
- Bartus D. (2003b): Római kori csontfaragványok a komáromi Klapka György Múzeumban. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest.
- Bartus, D. (2004): Bone hairpins from Brigetio. In: Novotná, M. et al. (eds.): *Schmuck und Tracht der Antike im Laufe der Zeit seit der Bronzezeit bis zur Spätantike (ANODOS. Studies of the Ancient World, 3/2003)*. Trnava, 23–32.
- Bartus, D. (2006): Roman bone scabbard slide from Brigetio. In: Novotná, M. et al. (eds.): *Arms and Armour through the Ages. (ANODOS. Studies of the Ancient World, 4–5/2004–2005)*. Trnava, 17–23.
- Bartus D. (2007): Női büszttel díszített csont hajtű a komáromi Klujber-gyűjteményből. In: Bíró Sz. (szerk.): *FiRKák I. Fiatal Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete*. Győr, 191–196.
- Bartus D. (2009): Római kori csont kardszíjbújtató Brigetióból. In: Bartosiewicz, L. et al. (eds.): *Csontvázak a szekrényből. Válogatott tanulmányok a Magyar Archaeozoológusok Visegrádi Találkozóinak anyagából 2002–2009*. Budapest, 211–220.

- Bartus, D. (2011): Roman figural bronzes from Brigetio: Preliminary notes. In: Novotná, M. et al. (eds.): *The phenomena of cultural borders and border cultures across the passage of time (From the Bronze Age to Late Antiquity) (ANODOS. Studies of the Ancient World, 10/2010)*. Trnava, 17–28.
- Bartus, D. (2014a): A new Roman terracotta mould for lead Mercurius figurines from Brigetio. In: Novotná, M. et al. (eds.): *Arts and crafts over the passage of time (ANODOS. Studies of the Ancient World, 11/2011)*. Trnava, 29–36.
- Bartus D. (2014b): Terrakotta öntőforma ólom Mercurius szobrok készítéséhez Brigetióból. In: Balázs P. (ed.): *FiRKák III. Fiatall római koros kutatók III. Konferenciakötete*. Szombathely, 161–180.
- Bartus D. (2015): *Bronzistenek. Római kori figurális kisplasztika Brigetióban*. Komárom. (Acta Archaeologica Brigetionensia, Ser. I, Vol. 8)
- Bartus D. – Borhy L. (2016): A brigetioi „pincesor”. *Ókor*, 15. évf., 1. sz., 101–107.
- Bartus et al. (2014) = Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Vida I. (2014): Jelentés a Komárom–Szőny, Vásártéren 2012-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 20., 33–90.
- Bartus et al. (2015) = Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Vida I. (2015): Jelentés a Komárom–Szőny, Vásártéren 2013-ban folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 21., 7–78.
- Bartus et al. (2016) = Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Hajdu B. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. – Számadó E. – Juhász L. (2016): Jelentés a Komárom–Szőny, Vásártéren 2014-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 22., 113–168.
- Bartus et al. (2017) = Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Juhász L. – Hajdu B. – Kis Z. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. – Számadó E. (2017): Jelentés a Komárom–Szőny, Vásártéren 2015-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 23., 83–153.
- B. Bónis É. (1970): A brigetioi sávós kerámia. *Folia Archaeologica*, 21., 71–86.
- B. Bónis É. (1975): A brigetioi katonaváros fazekastelepei. *Folia Archaeologica*, 26., 71–88.
- B. Bónis É. (1976): Edényraktár a brigetioi katonaváros fazekastelepén. *Folia Archaeologica*, 27., 73–86.
- B. Bónis, É. (1977): Das Töpferviertel am Kurucdomb von Brigetio. *Folia Archaeologica*, 28., 105–139.

- B. Bónis, É. (1979): Das Töpferviertel “Gerhát” von Brigetio. *Folia Archaeologica*, 30., 99–155.
- Bezeczy, T. (1999): New amphora finds from Brigetio. *Antaeus*, 24., 65–72; 600–601.
- Borhy L. (2006a): *Vezető Komárom város római kori kőemlékeihez*. Komárom. (Acta Archaeologica Brigetionensia, Ser. I., Vol. 5.)
- Borhy, L. (2006b): ΙΕΡΟΣ ΓΑΜΟΣ. Überlegungen zu einer griechischen Münze aus Brigetio. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 57. évf., 1–3. sz., 225–233.
- Borhy L. (2007): *Par domus est caelo. A tér- és időszimbolika elemei a római császárkori boltozat és kupoladíszítő művészetben*. Budapest.
- Borhy L. (2009): *Brigetiói amphitheatrumok?* Budapest.
- Borhy, L. (2010): *COREG, Legio VII Claudia, Ala I Contariorum milliaria civium Romanorum* – Neue Angaben zur Militärgeschichte von Brigetio: Spolien eines Steinkistengrabs aus dem Gerhát-Gräberfeld. In: Borhy, L. (sous la direction de): *Studia Celtica Classica et Romana Nicolae Szabó septuagesimo dedicata*. Budapest, 65–77.
- Borhy L. (2011): „Aurelius Iulianus beneficiarius praesidis perfectissimi viris (!)”. Megjegyzések egy brigetiói oltár feliratához (CIL III 4301). *Studia Epigraphica Pannonica*, 3., 39–45.
- Borhy, L. (2012a): Die legio XI Claudia im pannonischen Brigetio (Komárom/Szöny, Ungarn). *Studia Epigraphica Pannonica*, 4., 23–36.
- Borhy, L. (2012b): Hinweise auf Schifffahrt und Fernhandel in Brigetio, Komárom/Szöny, Ungarn. *Histria Antiqua*, Vol. 21, 37–48.
- Borhy L. (2016): *Troianum dicitur agmen. Római kori díszpáncélok Brigetióból és környékéről*. Komárom. (A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai XXIV. Acta Archaeologica Brigetionensia, Ser. I, Vol. 9)
- Borhy, L. – Bartus, D. – Számadó, E. (2013): Short Report on the Excavations at Brigetio (Szöny-Vásártér) in 2013. *Dissertationes Archaeologicae*, Ser. 3, No. 1, 129–140.
- Borhy L. – Bartus D. – Számadó E. (2015): *Philippus Arabs császár brigetiói törvénytáblája*. Komárom. (A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai XXI. Acta Archaeologica Brigetionensia, Ser. I, Vol. 7)
- Borhy L. – Dévai K. – Számadó E. (2011): Komárom-Szöny, Mártírok út (Lidl áruház építése). *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 17., 274.

- Borhy et al. (2010) = Borhy L. – Harsányi E. – Kovács L. O. – Kurovszky Zs. – Magyar M. – Paetz gen. Schieck, A. – Pásztókai-Szeőke J. – Számadó E. (2010): *Római kori falfestmények Brigetióból*. Komárom. (A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai XXI. Acta Archaeologica Brigetionensia, Ser. I, Vol. 3)
- Borhy et al. (2017) = Borhy L. – Czajlik Z. – Rupnik L. – Nagy B. – Pusztai S. – Bődöcs A. – Bartus D. (2017): Nondesztív leőhelykutatósi módszerek integrált alkalmazása Brigetioban és környékén 2014-2015-ben. In: Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. (szerk./eds.): *Magyarország régészeti topográfiája – Múlt, jelen, jövő / Archaeological Topography of Hungary – Past, Present and Future*. Budapest, 125–136.
- Borhy et al. (2018) = Borhy, L. – Dévai, K. – Bózsza, A. – Számadó, E. (2018): The Western Cemetery of the Civil Town of Brigetio. In: Borhy, L. – Dévai, K. – Tankó, K.: *Celto-Gallo-Roman. Studies from the MTA-ELTE Research Group for Interdisciplinary Archaeology*. Budapest, 109–110; 145, 15.2.
- Borhy L. – Számadó E. (1999): A Komárom/Szőny-MOLAJ 'A' út leőhelyen feltárt római szarkofágok. In: Borhy L. (szerk.): *Brigetio kincsei*. Kiállításvezető. Komárom, III–XVI.
- Borhy L. – Számadó E. (2003): *Gemmák, gemmás gyűrűk és ékszerek Brigetióban*. Komárom. (A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai IV. Acta Archaeologica Brigetionensia, Ser. I, Vol. 4)
- Borhy L. – Számadó E. (szerk.) (2001): *Római kori csontfaragványok és modern hamisítványok. Csontfaragóművészet Brigetióban*. Komárom. (A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai I. Acta Archaeologica Brigetionensia, Ser. I, Vol. 2)
- Brein, F. (1973): Bücher auf Grabsteinen. *Römisches Österreich*, Jg. 1, 1–5.
- Cardon, D. – Granger-Taylor, H. – Nowik, W. (2011): What did they look like? Fragments of Clothing Finds at Didymoi: Case Studies. In: Cuvigny, H. (ed.): *Didymoi. Une garnison romaine dans le désert Oriental d'Égypte. Praesidia du désert Bérénice IV. Les fouilles et le matériel*. Cairo, 372–395.
- Celti di Bratislava – Kelti z Bratislavy* (2016): Catalogo della mostra Celti di Bratislava / Katalóg vstavy Kelti z Bratislavy. Museo Archeologico Nazionale dell'Umbria Perugia 7. 7. 2016 – 31. 10. 2016. Bratislava.
- Dálnoki O. (1999): A brigetiói szarkofágok földmintáinak archaeobotanikai elemzése. In: Borhy L. (szerk.): *Brigetio kincsei*. Kiállításvezető. Komárom, XXXI–XXXIV.

- Dálnoki O. (2013): Brigetio Komárom-Szőny Vásártér 2013. Római kori pince (LM 16–17) földanyagából nyert növényminták mennyiségi és minőségi elemzése. Kézirat.
- Delbó G. (2011): Brigetio fazekasipara. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest.
- Delbó G. (2014): Helyi kerámiák. In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2011-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 19., 27–30.
- Dévai K. (2007): A Komárom/Szőny-Vásártéri ásatások római kori üvegleletei (1992–2005). Szakdolgozat. ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest.
- Dévai K. (2011): A Komárom/Szőny-vásártéri ásatások római kori üvegleletei. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 17., 133–150.
- Dévai K. (2014): Üvegleletek. In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2011-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 19., 16–27.
- Dévai K. – Gelencsér Á. (2012a): Római kori lakóépület és üvegműhely Brigetióból. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 18., 59–102.
- Dévai K. – Gelencsér Á. (2012b): Római kori lakóház és üvegyártó műhely Brigetióban. In: Biró Sz. – Vámos P. (szerk.): *FiRKák II. Fialat Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete*. Győr, 439–468.
- Dobosi L. (2011): Városi lakóházépítészet Brigetióban. A Komárom/Szőny-Vásártér lelőhelyen 1992–2010 között folytatott ásatások építészeti vonatkozású eredményei. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest.
- Dobosi L. (2014): *Városi lakóházépítészet Brigetióban. A Komárom/Szőny-Vásártér lelőhelyen 1992–2013 között folytatott ásatások építészeti vonatkozású eredményei*. Komárom. (A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai XX. Acta Archaeologica Brigetionensia, Ser. I, Vol. 6)
- Dobosi, L. – Borhy, L. (2011): The Municipium of Brigetio. Roman Houses at Komárom/Szőny-Vásártér. *Periodica Polytechnica Architecture*, Vol. 42, No. 2, 3–10.
- Eck, W. (2003): Der Kaiser als Herr des Heeres. Militärdiplome und die kaiserliche Reichregierung. In: Wilkes, J. J. (ed.): *Documenting the Roman Army. Essays in Honour of Margaret Roxan*. London, 7–8.

- Eck, W. (2005): Ein Soldat der Legio VII Claudia in einer Grabinschrift aus Acco/Ptolemais. *Scripta Classica Israelica*, Vol. XXIV, 119–123.
- Fényes G. (1999): „Gagát”-karkötő a 3. sz. szarkofágból. In: Borhy L. (szerk.): *Brigetio kincsei*. Kiállításvezető. Komárom, XIX–XX.
- Fényes G. (2001): Adatok a brigetiói municipium kereskedelmi életéhez (A csontfaragó műhely (?) kerámiaanyagának kiértékelése). In: Borhy L. – Számadó E. (szerk.): *Római kori csontfaragványok és modern hamisítványok. Csontfaragóművészet Brigetióban*. Komárom, 67–69. (A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai I. *Acta Archaeologica Brigetionensia*, Ser. I, Vol. 2)
- Fényes G. (2002): A Brigetióban előkerült bélyeges mécsesek. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 59–91.
- Fink, R. O. (1971): *Roman Military Records on Papyrus*. Cleveland.
- Fórizs et al. (2012) = Fórizs I. – Dévai K. – Tóth M. – Nagy G. – May Z. (2012): A brigetiói üvegyártó műhely néhány jellemző üvegleletének műszeres analitikai vizsgálata. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 18., 103–114.
- Fórizs I. – Nagy G. – Dévai K. (2012): Brigetiói üvegleletek műszeres analitikai vizsgálata. In: Bíró Sz. – Vámos P. (szerk.): *FiRKák II. Fiatalkorok Kutatók II. Konferenciakötete*. Győr, 469–476.
- Gere, M. (2013): Záchranný archeologický výskum Komárno – „Nová prevost”. *Predbežné výsledky. Iuxta Danubium*, 15., 87–108.
- Gerov, B. (1967): Epigraphische Beiträge zur Geschichte des mösischen Limes in vorclaudischer Zeit. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15., 85–105.
- Gráfel L. (1998): *Nec arte nec Marte. A komáromi erődrendszer*. Pozsony.
- Harl, F. – Lőrincz B. (2002): *A római kőtár vezetője a komáromi erődrendszer VI. bástyájában*. Komárom–Wien.
- Harsányi E. – Kurovszky Zs. (2001): A mennyezetfestmény szerkezete. In: Borhy L.: *Pannoniai falfestmény. A Négy Évszak, az Idő és a Csillagok ábrázolása egy brigetiói mennyezetfestményen*. Budapest, 23–27.
- Hárshegyi, P. (2004): Roman Amphorae from the Civil Town of Brigetio/Szőny-Vásártér 1992–2001. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 113–121.
- Im Auftrag des Adlers / A római sas szolgálatában. Publius Ferrasius Avitus. Ein Soldat Roms in Krieg und Frieden / Róma katonája háborúban és békében* (2012): Deutsch–ungarische Sonderausstellung / Német–magyar időszakos kiállítás. Osterburken.

- Kandler, M. (2008): *Das Reiterlager von Carnuntum und die Grabsteine im Lapidarium des Kulturhauses von Petronell-Carnuntum*. Wien. (Kleine Führer zu archäologischen Denkmälern, Neue Serie 2)
- Kecskés L. (1984): *Komárom, az erődök városa*. Budapest.
- Kis Z. (2010): Római kori tárgyak a komáromi Bodor-gyűjteményből. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest.
- Kis Z. (2012): Import és helyi kerámia. In: Bartus D. – Borhy L. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: Jelentés a Komárom-Szöny, Vásártéren 2010-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 18., 21–23.
- Kis Z. (2014): Importkerámia és mécsesek. In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I. (2014a): Jelentés a Komárom-Szöny, Vásártéren 2011-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 19., 30–32.
- Kolníková, E. (2012): Mince – svedectvo prosperity Keltov. In: Šedivý, J. – Štefanovičová, T. (zost.): *Dejiny Bratislavy I. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr*. Bratislava, 205–215.
- Kovács P. (szerk.) (2007): *Az ókori Pannonia történetének forrásai / Fontes Pannoniae Antiquae*. V. köt. / Vol. IV. *Az ókori Pannonia forrásai a Severus-korban / Fontes Pannoniae antiquae in aetate Severorum*. Budapest.
- Kovács P. (szerk.) (2008): *Az ókori Pannonia történetének forrásai / Fontes Pannoniae Antiquae*. V. köt. / Vol V. *Az ókori Pannonia forrásai Kr. u. 235 és 284 között / Fontes Pannoniae Antiquae ab anno D. CCXXXV usque ad annum CCLXXXIV*. Budapest.
- Láng, F. (1941): Das Dolichenum von Brigetio. In: *Laureae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae 2*. Budapest, 165–181. (Dissertationes Pannonicae, Ser. II, Vol. 11)
- Lőrincz, B. (1975): Zur Erbauung des Legionslagers von Brigetio. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 27. évf., 3–4. sz., 343–352.
- Lőrincz, B. – Kelemen, M. H. (1997): Neue römische Inschriften aus Esztergom-Solva. *Klio*, Vol. 79, Issue 1, 178–193.
- Meid, W. (2005): *Keltische Personennamen in Pannonien*. Budapest.
- Miklósity Szöke M. (1996–1997): Római kori üveggyöngyök Brigetióból. *Archaeologiai Értesítő*, 123–124. évf., 169–177.

- Miklósity Szöke M. (1999): A 2. sz. szarkofágban talált gyöngyök. In: Borhy L. (szerk.): *Brigetio kincsei*. Kiállításvezető. Komárom, XX–XXIV.
- Milch Á. (1901): A bregetiumi Jupiter-dolycenus szentély. *A Komáromvármegyei és városi Múzeum-Egyesület 1900. évi értesítője*, 14., 27–35.
- Mirković, M. (2004): The Roster of the VII Claudia Legio. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 146, 211–220.
- Mócsy, A. (1959): *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest.
- Mócsy A. (1963): Az életkor ismerete a római korban. *Antik Tanulmányok*, 10. évf., 201–211.
- Mráv, Zs. (1999): Aurelius Martialis, naucler(us) Portus (A)eni. Zum Handelsleben des 3. Jh. in Brigetio. *Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte*, Vol. 18, Nr. 2, 73–66.
- Musilová, M. (2011): Bratislavaer Burg – Arx Boiorum im Lichte der neuesten archäologischen Funde. Archäologische Forschung – Winterreithalle. In: Novotná, M. et al. (eds.): *The phenomena of cultural borders and border cultures across the passage of time (From the Bronze Age to Late Antiquity) (ANODOS. Studies of the Ancient World, 10/2010)*. Trnava, 187–205.
- Musilová, M. (2012): Antické sklo z Bratislavského hradu – Zimná Jazdiareň. In: Březinová, G. – Varsík, V. (eds.): *Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu*. Nitra, 363–374. (Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes Institutii Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovaca, XIV)
- Musilová, M. – Barta, P. – Herucová, A. (2014): *Bratislavský hrad – Dejiny, výskum a obnova*. Bratislava.
- Musilová, M. – Lesák, B. – Resutík, R. (2011): Exkurz: Prienik rímskej kultúry do neskorolaténskeho prostredia. Najnovšie výskumy na Bratislavskom hrade. In: Šedivý, J. (ed.): *Dejiny Bratislavy a jej okolia v toku času*. Bratislava, 38–46.
- Musilová, M. – Lesák, B. – Resutík, B. (2012): Prienik rímskej kultúry do neskorolaténskeho prostredia. Najnovšie výskumy na Bratislavskom hrade. In: Šedivý, J. – Štefanovičová, T. (zost.): *Dejiny Bratislavy I. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr*. Bratislava, 197–205.
- Nagy A. (2011): Újabb amphoraleletek Savariából. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest.

- Nagy A. (2012): Amphorák. In: Bartus D. – Borhy L. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: Jelentés a Komárom-Szöny, Vásártéren 2010-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 18., 24–28; 53–54.
- Nagy A. (2014): Amphorák. In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: Jelentés a Komárom-Szöny, Vásártéren 2011-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 19., 32–35.
- Ondrouch, V. (1938): *Limes Romanus na Slovensku*. Bratislava.
- Pásztókai-Szeőke J. – Paetz gen. Schieck, A. (2013a): Inspiráció, imitáció és imázs. A Kr. u. 3. századi katonai viselet szír eredetű elemei. *Ókor*, 12. évf., 2. sz., 61–68.
- Pásztókai-Szeőke, J. – Paetz gen. Schieck, A. (2013b): Power Dressing in Pannonia. Tunics with Arrow-Shaped Purple Decoration Represented in a Roman Wall-Painting at *Brigetio*. In: Alfaro Giner, C. – Ortiz García, J. – Martínez García, M. J. (eds.): *Luxury and Dress. Political Power and Appearance in the Roman Empire and its Provinces*. Universitat de València, 181–216.
- Paulovics I. (1936): *A szőnyi törvénytábla. – La table de privilèges de Brigetio*. Budapest. (Archaeologia Hungarica. Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici, 20.)
- Póczy K. (1947): Brigetioi kerámia. Doktori értekezés. Budapest.
- Ratimorská, P. – Minaroviech, J. (2010): *Roman Sanctuary of Jupiter Dolichenus in Brigetio and its Hypothetical Reconstruction (ANODOS. Studies of the Ancient World 9/2009)*. Trnava, 119–132.
- Rédli M. – Varga I. (2005): *A monostori erőd*. Komárom.
- R. Facsády A. (2009): *Aquincumi ékszerek*. Budapest. (Az Aquincumi Múzeum gyűjteménye, 1.)
- Sey N. (2006): Római kori bronztárgyak Brigetióból (Komárom/Szöny-Vásártér, 1992–2005). Szakdolgozat. ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest.
- Sey N. (2012): Bronztárgyak. In: Bartus D. – Borhy L. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: Jelentés a Komárom-Szöny, Vásártéren 2010-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 18., 31–33.
- Sey N. (2013): A pannoniai római kori bronzművesség műhelykérdései. Doktori disszertáció. ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest.

- Sey N. (2014): Bronztárgyak. In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2011-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 19., 57–59.
- Speidel, M. A. (2007): Einheit und Vielfalt der römischen Heeresverwaltung. In: Haensch, R. – Heinrichs, J. (Hrsg.): *Der Alltag der römischen Administration in der Hohen Kaiserzeit*. Köln–Weimar–Wien, 173–194.
- Speidel, M. A. (2012): *Legio III Augusta* in the East. Evidence from Zeugma on the Euphrates. In: *Visions de l'Occident romain. Hommages à Yann Bohec*. Textes réunis par Bernadette Cabouret – Agnès Gros Lambert – Catherine Wolff. Tome 2. Paris.
- Szabó M. (1963): Néhány nyelvészeti szempont a pannoniai kelta személynévanyag vizsgálatában. *Antik Tanulmányok*, 10. évf., 220–234.
- Szabó M. (1964): A pannoniai kelta személynévanyag vizsgálata. *Archaeologiai Értesítő*, 91. évf., 165–174.
- Szabó M. (1994): Régészet és numizmatika: a kelta pénzverés időrendje. In: Nagy Ádám (szerk.): *A numizmatika és a társtudományok*. Szeged, 55–60.
- Szabó M. (2005): *A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében*. Budapest.
- Szabó, M. (2015): Considérations sur le problème boïen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 66. évf., 2. sz., 267–280.
- Számadó E. (1992): Brigetio kutatástörténete. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 5., 149–174.
- Számadó E. (2009): „Retirálj, retirálj, Komáromig meg se állj!” – 200 éves a komáromi erődrendszer. *Időszaki kiállítás katalógusa*. Komárom. (A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai, XI.)
- Szamódy Zs. – Csikány T. – Horváth Cs. (1998): *Komárom erődváros*. Komárom.
- Szilágyi, J. (1961): Beiträge zur Statistik der Sterblichkeit in den westeuropäischen Provinzen des Römischen Imperiums. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 13. évf., 1–4. sz., 125–155.
- Szilágyi J. Gy. (1999): Etruszko-korinthosi figurális vázafestészet. *Antik Tanulmányok*, 43. évf., 1–2. sz., 7–37.
- Szilágyi J. Gy. (2007): Anacreonteum Brigetióból. *Ókor*, 8. évf., 1–2. sz., 74–77.
- Szórádi Zs. (2010): Terra sigillata. Leletek a Brigetio-Vásártéren 2009-ben feltárt pincéből. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest.

- Szórádi Zs. (2012): Terra sigillata leletek. In: Bartus D. – Borhy L. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2010-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 18., 29–31.
- Szórádi Zs. (2014): Terra sigillata leletek. In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2011-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 19., 35–57.
- Tóth, I. (1971): Eine Tempelbauinschrift eines ritterlichen Decurios aus Brigetio. *Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 7., 91–93.
- Tóth I. (1995a): Feliratos római köemlékek Pápán. *Pápai Múzeumi Értesítő*, 5., 157–168.
- Tóth, I. (1995b): Jüdische Gemeinde in dem römischen Pannonien. *Specimina Nova*, 10. évf., 1. sz., 179–186.
- Tóth I. (1995c): Zsidó hitközségek a római Pannoniában. *Múlt és Jövő*, 4. sz., 105–109.
- Trumm, J. (2008): Der Weg der 11. Legion von *Vindonissa* an die untere Donau – eine archäologische Spurensuche. *Jahresbericht der Gesellschaft Pro Vindonissa*, 15–20.
- Vandlik K. (2004): Aesopica. Ezüstgemma Brigetióból. *Antik Tanulmányok*, 48. évf., 1–2. sz., 135–142.
- Vandlik, K. (2005): Aisopica. Eine Silbergemme aus Brigetio. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, Heft 35, Nr. 3, 397–403.
- Viczian et al. (2015) = Viczian I. – Nagy B. – Deák M. – Szeberényi J. – Rupnik L. – Borhy L. (2015): Brigetio geomorfológiai és környezetrégészeti viszonyai. In: Csabai Z. – Földi Zs. – Grüll T. – Vér Á. (szerk.): *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Pécs–Budapest, 345–358. (Ókor-Történet-Írás, 3.)

